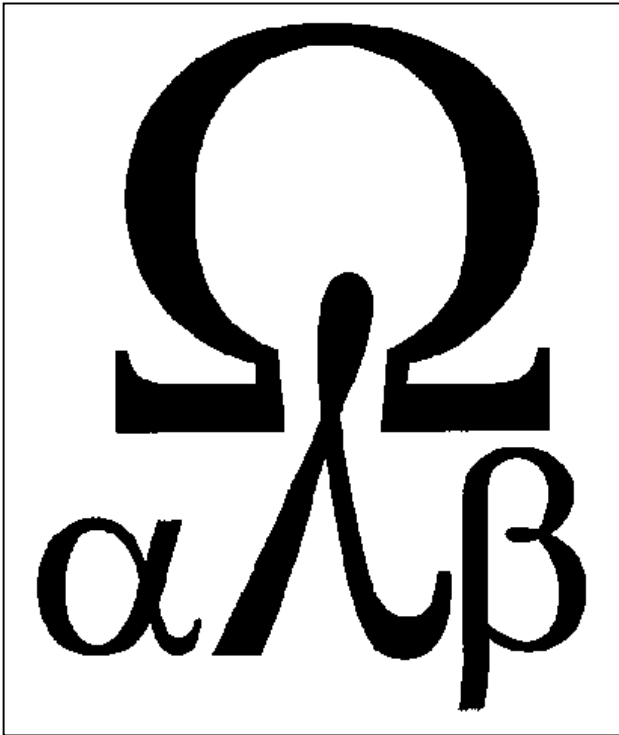

jrg. 6/ nr. 5
oktober 1999

G A M M A

forum over onze rol in de evolutie

**STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN**

ten dienste van

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'

GAMMA is een uitgave van de Stichting Teilhard de Chardin ten dienste van 'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'. Teilhard de Chardin (1881-1955) was als denker en mysticus een bron van inspiratie vanwege zijn optimistische visie op de evolutie, waarin de mens en zijn verantwoordelijkheid centraal staan.

**DE STICHTING TEILHARD DE CHARDIN
IS GERICHT OP ONZE TOEKOMST.
ZIJ STREEFT NAAR GROEI IN BEWUSTZIJN VAN DE WAARDEN
VAN DE MENS.**

**DIT VANUIT EEN EVOLUTIONAIRE BENADERING VAN DE
WERKELIJKHEID IN HAAR NATUURLIJK-HARMONISCHE,
HAAR RATIONEEL-WETENSCHAPPELIJKE EN HAAR
EMOTIONEEL-MYSTIEKE DIMENSIE.**

**participanten in
'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie':**

Nike Böck (secretaris studiegroep TdC Delft)
Cees Boelhouwer (procestechnoloog)
Arend Boessenkool (geodeet)
Ton Borsboom (r.-k theoloog; studiegroep TdC Delft)
Benedict Broere (kunstenaar-filosoof)
Paula Copray (franciscanessen Nijmegen)
Aad Fokker (Nederl. Protestantenvbond -NPB - Woodbrookers)
Hans Richter (communicatietechnoloog)

Adres bestuur en redactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom van Buggenum
Op de Wieken 5 - 1852 BS Heiloo
Tel. 072 - 5 33 26 90 - e-mail: sttdc@worldonline.nl
Internet: <http://home.worldonline.nl/~sttdc>

Abonnement op GAMMA

Voor Nederland: f 35,- m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. f 6,-) op rek.nr. 41 38 64 952
t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin - Heiloo

Voor België: BF 720,-, m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. BF 125,-) op ABN-AMRO-bank
rek.nr. 41 38 64 952 t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin, Heiloo, Nederland

Bij de voorplaat: Deze is een ontwerp van ir. Hans Richter. De lambda symboliseert hierin de opstijgende lijn die de alfa's en bèta's kunnen volgen naar de poort van omega. Gamma kijkt vaak op een andere wijze dan gebruikelijk tegen de dingen aan. Keer je lambda om, dan zie je Gamma. (*red.*)

ISSN: 1570-0089

Inhoud

Van de redactie		p. 03
Henk Hogeboom v.B.	Inleiding bijeenkomst Stichting Teilhard de Chardin en Genootschap	p. 04-09
Ben Crul	Brief als bijdrage aan de (verdere)discussie	p. 09-12
Benedict Broere	Ter overweging... Stuk, ingebracht op de bijeenkomst van 16 oktober jl. in Heiloo	p. 13
Bahá'í-Gemeenschap	Wie schrijft de toekomst	p. 14-25
Wim van Eyden	Is er tussen wereldculturen een nieuwe gespreksvorm noodzakelijk en mogelijk	p. 26-34
Benedict Broere	AOS CONCREET – I De religieuze synthese	p. 35-42
redactie	Vredesspel Metapontum: geen 'schaak' maar 'samenwerking' – slot	p. 43-45
Vincent Scholze	Drijfveren achter morfologie – dl. 2 (slot)	p. 46-53
Ko Kleisen	Over God gesproken	p. 54-61
redactie	Pro-GAMMAatjes	p. 62-64

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

Op zaterdag 16 oktober jl. werd een nieuwe stap gezet in de ontwikkeling van onze gezamenlijke inspanningen (zie blz. 2-10). Het komt er nu op aan, dat vanaf 1 januari 2000 de volgende voorstellen concreet door u allen worden ingevuld. De Stichting Teilhard de Chardin nodigt daartoe slechts uit en maakt zich desgewenst dienstbaar bij de uitvoering ervan.

Het eerste voorstel van Ko Kleisen van de Whiteheadgroep heeft de volledige instemming van ons stichtingsbestuur. Het luidt: Maak het Genootschap tot Convergence van Wetenschap en Religie los van de Stichting Teilhard de Chardin, die er wèl lid van blijft. Wie deze convergentie een voorwaarde acht voor de voortgang van de evolutie wordt uitgenodigd er lid van te worden. Het lidmaatschapsgeld bedraagt minimaal f 100,- per persoon. Hiervoor ontvangt men tevens het blad *GAMMA*. De Stichting Teilhard neemt het penningmeesterschap op zich.

Het tweede voorstel komt van de Bahá'í-vertegenwoordiger Eric Fienieg. Laat de coördinatie van de leden via de Stichting TdC verlopen, totdat wordt overgegaan tot de vorming uit die leden van een definitief bestuur van het Genootschap. Men kan zich hiervoor uiteraard reeds nu kandidaat stellen.

Naar aanleiding van opmerkingen van Benedict Broere en een brief van dhr. Govers werd unaniem het derde punt onderschreven: de noodzaak om onze vaak moeilijke thema's in voor iedereen begrijpelijke(r) taal en aantrekkelijker vormgeving te presenteren. De neerlandicus Ko Kleisen zal de redactie hierbij gaan ondersteunen.

Over het vierde punt mag volgens Sjoerd Bonting geen twijfel bestaan: de inspiratie van de initiatiefnemers van zowel Stichting als Genootschap ligt in het christendom. Eric Fienieg knikte instemmend. Dat geeft onze plaats aan in het discussiemodel, waarmee we ruimte geven aan alle andere godsdiensten en wereldbeschouwingen. Vandaaruit zullen wij op basis van gelijkwaardigheid onze eventuele meerwaarde dienen aan te tonen, aldus Laurens van Vroonhoven. Hier klonk voor ondergetekende de oproep van de Duitse dichter G.E. Lessing in de Ringparabel door. Nathan de Weise omzeilt hiermee de vraag welke de ware godsdienst is: de islam, het jodendom of het christendom. De ware zal zich bewijzen door de liefde.

Over het vijfde punt is lang gedebatteerd. Het werd ingebracht door Wim van Eyden als naaste medewerker van prof. dr. Ulrich Libbrecht. Het resultaat van beider naar mijn overtuiging onbaatzuchtige en integere (levens)werk is een gedegen discussiemodel, dat recht doet aan de wijze, waarop de (éne) werkelijkheid (in al haar diversiteit) door de verschillende culturen op de wereld wordt benaderd. Door hiermee te werken, schakelt men zijn eigen vooringenomen standpunten uit en stelt het luisteren naar de ander centraal (zie blz. 24-32).

Als zesde punt zouden we de concretisering van de bewustzijnsvorming kunnen noemen. Hans-Theo Frenkel pakte dit speels aan met Metapontum (blz. 52), dat hij voor ons demonstreerde. Benedict gaf een overzicht van wat er concreet staat te gebeuren als we niet meer aan deze bewustzijnsvorming doen. (blz.11) *HvB*

Bijeenkomst te Heiloo op 16 oktober jl. van adviserend bestuur en leden van het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie

Henk Hogeboom v.B. verwelkomt de aanwezigen Nike Böck, Cees Boelhouwer, Sjoerd Bonting, Ton Borsboom, Benedikt Broere, Ben Crul, Wim van Eyden, Eric Fienieg, Hans-Theo Frenkel, Ko Kleisen en Laurens van Vroonhoven¹. Hij geeft daarna het volgende (ingekorte) overzicht over de werkzaamheden van de Stichting in het afgelopen jaar en een inleiding op de discussie.

Aan de Stichting TdC is vorig jaar oktober toegevoegd het 'Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'. Het genootschap telt nu negen leden, van wier financiële bijdragen extra activiteiten konden worden ondernomen. Een homepage werd ontwikkeld met behalve een Nederlandse ook een Engelse en een Duitse versie. Ze werd tot dusver door ± 850 mensen bezocht. Veel presentemplaren van *GAMMA* en enkele videobanden zijn op instigatie van abonnees naar opgegeven adressen verzonden, folders zijn gedrukt en uitgedeeld of uitgelegd op congressen, conferenties of verstuurd naar scholen voor filosofie, universiteiten, verenigingen op levensbeschouwelijke en godsdienstige grondslag. Een en ander heeft nog niet geleid tot een wezenlijke toename van abonnees van *GAMMA*. Over de oorzaak zullen wij ons straks beraden. Van één abonnee, dhr. Govers, is een brief binnengekomen met suggesties ter verbetering van het blad. In deze brief, die straks zal worden voorgelezen, wordt ervan uitgegaan dat *GAMMA* door een betere redactievoering en werving een oplage van duizenden abonnees zou kunnen bereiken.

Waarom valt dit af te meten? Moeten wij soms kijken naar een boek als *A course in miracles* dat wereldwijd in miljoenenoplage verschijnt? Een boek, waarover in België en Nederland 5000 mensen al een cursus volgen nog voordat de Nederlandse vertaling op de markt ligt? Bij Ankh Hermes verschijnt het op 14 november. Wetenschappers als dr. Wouter Hanegraaff en schrijvers als Lulu Wang zijn bij de promotie ervan betrokken. Of moeten we afgaan op de boeken van Neale Donald Walsch, die *Gesprekken met God* tot thema hebben? De schrijver trok met een lezing in het Engels onlangs 1700 mensen in de RAI in Amsterdam. Zijn deze boeken een voorbijgaande hype? Is het de waan van de dag, of een serieus te nemen verschijnsel, waar we in ieder geval een standpunt over moeten innemen? En dan spreek ik nog niet eens over de belangstelling waarin theologen als Harry Kuitert en C.F.den Heyer zich mogen verheugen. Wij zijn hier bijeen met een groep mensen, die o.a. op grond van onze verdieping in filosofische, natuurwetenschappelijke, sociologische en theologische onderwerpen

¹ Allen ontvingen thuis reeds ter voorbereiding van de discussie na de inleiding een reader van ± 30 blzz. van Wim van Eyden onder de titel 'Is er tussen de wereldculturen een nieuwe gespreksvorm noodzakelijk en mogelijk?', gebaseerd op het Comparatief Model van prof. dr. Ulrich Libbrecht (zie blz.26-34.) Daaraan gekoppeld was het verzoek na te denken over de eigen plaats in dit model en over enige suggesties voor discussiepunten.

een geloofs- en denkkader verspreiden, dat op deze manier bij lange na niet zo blijkt aan te slaan, hoewel we aansluiting zoeken bij een nieuw wereldbeeld.

In mijn verdere betoog veroorloof ik me enkele citaten om aan te geven, dat deze verwarrende tijd een gedegen denkkader behoeft om in ieder geval te vermijden, dat de commercie ook het 'geloof' en 'de religie' of de 'spiritualiteit' voor zichzelf weet in te palmen en uit te buiten. Vooropgesteld zij daarbij, dat ik niet wens te oordelen over welke intentie van schrijvers of producers dan ook.

Allereerst een paar citaten uit Neale Donald Walsch *Een nieuw gesprek met God - Mijn vragen en Zijn antwoorden over onze maatschappij*. Dit boek profileert zich in de inleiding als een boodschap van God, waarin God een sociale, seksuele, opvoedkundige, politieke, economische en theologische revolutie voorstelt. Het doet (althans mij) aan Whitehead denken als ik op blz. 19 lees: "Waarom vertelt U (God) mij niet wat Uw Wil is?" en God antwoordt: "Dat doe ik. Je luistert alleen niet. En wanneer je wel luistert, hoor je eigenlijk niet. En wanneer je het wel hoort, geloof je niet wat je hoort. En wanneer je gelooft wat je hoort, volg je de aanwijzingen toch niet op. Om dus te zeggen dat Mijn Wil jouw wil is, klopt aantoonbaar niet. Aan de andere kant is jouw wil Mijn Wil. Ten eerste omdat ik hem ken. Ten tweede, omdat ik hem accepteer. Ten derde, omdat ik hem prijs. Ten vierde omdat ik ervan hou. Ten vijfde omdat hij van Mij is en ik hem *Mijn Eigen noem*. Dit betekent, dat je over een vrije wil beschikt om te doen wat je wenst, en ik *maak* jouw wil de Mijne door onvoorwaardelijke liefde. Als je nu wil, dat Mijn Wil de jouwe is, moet je hetzelfde doen". (Einde citaat)

(Tussen haakjes wil ik even opmerken, dat dit beslist geen eenvoudige kost of makkelijke taal is, maar het boek slaat enorm aan. Waardoor? Zijn het wellicht de andere, meer provocerende passages? Ik citeer verder:)

Op blz. 27 van hetzelfde boek staat: "Onthoudt dit: Ware celebratie is verstandeloos [...] als je eenmaal de waarheid hebt leren kennen, blijf dan niet je gedachten erover wijzigen. Dat doet je verstand, dat probeert uit te dokteren wat het 'beste' is. Stop ermee. Treed buiten zinnen. *Val terug op je zinnelijkheid* [...]. Een terugkeer naar hoe je je voelt, niet naar hoe je denkt. Je gedachten zijn niet meer dan mentale constructies. Kunstmatige creaties van het verstand. Maar je emoties, die zijn pas reëel. Emoties zijn de taal van de ziel. En jouw ziel is jouw waarheid." (Einde citaat). Deze uitspraak lijkt geheel in tegenspraak met de harmonie van de drie lijnen (dimensies) uit het model Libbrecht.

De steeds terugkerende bewering van Walsch, dat Hitler in de hemel is gekomen, dat er geen 'hel' bestaat, dat schuld altijd collectief is en derhalve niet als persoonlijke schuld kan worden aangemerkt of bestraft door God, maar een uitvloeisel is van onbegrip over je ware bestemming in het geheel, maken het boek zeer uitdagend. En als God zelf in ruim twee bladzijden (238-240) uitgebreid toelicht, dat

we de godsdienst maar moeten vergeten, is dat natuurlijk koren op de molen van de toenemende secularisatiebeweging. Sensationeel, dus verkoopbaar. Zoals de waarschuwing via de VN van Salman Rushdie tegen religie aan de zesmiljardste wereldburger. Het gaat erin als koek.

Daarom is het voor mij nog steeds zinvol om op onze kleine schaal, niet afhankelijk van gewin of commercie, door te gaan met een m.i. evenwichtig model als dat van Ulrich Libbrecht: het *Comparatief Model*, dat recht doet aan de naturaliteit van ons dagelijks leven, de emotionaliteit die in de mystiek haar hoogste top vindt en de rationaliteit van de rede die er niet mee in tegenspraak zal kunnen zijn. Te meer zinvol, omdat er ook van andere zijde aan deze driedimensionale benadering van de werkelijkheid wordt getornd.

Ik citeer uit dagblad *Trouw* van 13-10 de Nobelprijswinnaar 't Hooft: "Inderdaad, als wetenschapper geef ik antwoord op vragen die indertijd tot het domein van de religie behoorden [...] In deze wereld is geen plaats voor mystiek. Als natuurwetenschapper kan ik mij niet neerleggen bij de gedachte, dat iets onverklaarbaar is." (Einde citaat) We kunnen dergelijke uitspraken van prominente wetenschappers en filosofen als Ronald Plasterk, Herman Philipse enz. regelmatig in de media lezen. Mensen zullen er in hun keuze tegen de godsdienst door gesterkt worden. Vanuit onze Stichting en met ons Genootschap kan hopelijk mede de potentie voor een tegenwicht hiertegen worden ontwikkeld. De vraag blijft echter 'hoe'? Wat moet onze strategie zijn? Wie kan wat bijdragen? En dan bedoel ik niet financieel, maar eerder creatief door het leggen van contacten, het schrijven van begrijpelijke stukken over actuele items en dergelijke. Ik wil bij deze vragen nog wat langer blijven stilstaan.

In dagblad *Trouw* van 15-10 stond een bespreking van de eerste van vier lezingen over het probleem 'tijd', georganiseerd door de Vrije Universiteit te Amsterdam en bedoeld voor een breed publiek. Daarin stelde dr. Han van Diest, medewerker aan het *Prato Center*, het centrum voor management en organisatiefilosofie van de faculteit wijsbegeerte: "Een al te omvattende planning [...] staat de vorming van creatieve ideeën in de weg. Om tot een nieuwe bedrijfscultuur te komen zijn de denkbeelden van filosofen als Hannah Arendt en Jürgen Habermas relevant. Beiden leggen de nadruk op communicatieve interactie tussen mensen; ze zien de intermenselijke dialoog als *het* belangrijkste middel om de vooruitgang van de mens niet in zijn tegendeel te doen omslaan". (Einde citaat).

Ook hier zou ik weer met Libbrecht willen stellen: Voor een dialoog, voor communicatieve interactie, is een discussiemodel nodig. Een discussiemodel, dat de standpunten van iedere deelnemer in *die* zin overstijgt, dat er ruimte in te vinden is voor eigen ontplooiing en energie voor toenadering tot de ander (*de krachtruimte van menselijk transcenderen*, om met Wim van Eyden te spreken). Aan iedere discussie zal de vraag vooraf moeten gaan: Waar staan wij in dit

model, in dit krachtveld, als persoon of als groep? En hoe kunnen we dat voor de ander zichtbaar en vruchtbaar maken?

De Duitse filosoof Peter Sloterdijk zou bijvoorbeeld kunnen laten zien waar hijzelf en waar Habermas staat in dit model. In ieder geval wist (volgens Wim Boevink in *Trouw* d.d. 02-10-99) de neurofysioloog en hersenspecialist Detlef Linke hem de volgende onthullende uitspraak over Heidegger en daarmee ook over zichzelf te ontlokken: "Heidegger heeft gepoogd een gepriviligeerde ontvanger van de stem van het Zijn te zijn. En hij produceert nieuwe teksten die verder gaan dan het tot nu toe gezegde. Hij biedt zich in deze rol aan. In zijn visie moet de mens op een ongehoorde wijze zichzelf een terughoudendheid opleggen, die uitstijgt boven alles wat de mensen in de beschavingsgeschiedenis aan goede manieren hebben aangeleerd. Ik lees de late Heidegger als iemand die scherp luistert naar het moment waarop van het Zijn zelf het commando komt: keer de techniek tegen de techniek, keer het kapitaal tegen het kapitaal, keer de mens tegen de mens, die zichzelf als de grote maker heeft opgesteld. Leer een verdiepte vorm van terughoudendheid in een ontologisch veeleisende en complexe zin [...] Heidegger roept met het oog op de verschrikkingen van de twintigste eeuw om een nieuwe spirituele disciplineringsstructuur, als een elfde gebod, als een metagebod, waarin de mens zichzelf tegenover het Zijn opnieuw definieert. Heidegger wil het mondstuk zijn van een God die nog niet genoeg heeft gezegd." (Einde citaat)

Ook hier dus weer de roep om disciplineren, terughoudendheid t.o.v. het eigen standpunt, een metapositie. Ook nu weer de vraag: Zou het model van Ulrich Libbrecht zo'n metapositie kunnen gaan vormen?

Ik wil ook even ingaan op een interessant voorstel dat Laurens Vroonhoven in zijn boek 'De Al-Ene Mens' formuleert. Uitgaande van Max Weber wil hij (zoals ik dat begrepen heb) de werkelijkheid benaderd zien door de realisatie van een ideaaltypische constructie. D.w.z. haar laten bewegen in een richting van wat zinvol, adequaat en objectief mogelijk is.. M.a.w. haar niet beoordelen naar haar bestaande facticiteit, maar naar de mate waarin zij aan de ideaaltypische formule al min of meer vorm geeft. Niet uitleggen, maar samenvoegen en combineren. Ook dit kan heel goed vanuit het model Libbrecht. Samenvoegen van wat natuurlijk, rationeel en emotioneel ons huidige menszijn transcendeert en daarmee harmonischer maakt. Laurens noemt dat de 'derde weg'. Ook Teilhard spreekt over een 'derde weg' (zie: dl 21 van de Bibliotheek TdC blz. 53). Ik citeer:

"Sinds de mens, door mens te worden, sloop is gegaan op zijn zoeken naar de eenheid, heeft hij steeds in zijn visies, in zijn ascese of in zijn dromen heen en weer geslingerd tussen een cultus van de geest die hem de materie deed loslaten en een cultus van de materie, die hem de geest deed ontkennen. [...] Tussen deze Scylla en Charybdis doet de

'omegalisatie' ons veilig doorvaren. [...] Dit is de *via tertia* (de derde weg) die zich vóór ons opent vanaf het ogenblik dat de geest niet langer antipode, maar opperste pool is van de materie op weg naar supercentrering: geen angstige en neutrale middenweg, maar een superieure en onverschrokken weg, waarop de waarden en eigenschappen van de twee andere wegen zich met elkaar combineren en elkaar corrigeren." (Einde citaat)

Een criticus zou zeggen: te moeilijk en eigenwillig taalgebruik, voor een tijdschrift als *GAMMA* ongeschikt, daarmee trek je geen abonnees! In het kader van mijn betoog is het wellicht interessant om nog een andere kritiek op Teilhard's werk voor te lezen. Ze is meer inhoudelijk van aard. De anarchist dr. Arnold Constandse, wiens 100ste geboortedag onlangs in een lovende rede door Paul Cliteur is herdacht, vertaalde het boek van de Fransman Bernard Charbonneau (1966), getiteld *Teilhard de Chardin*, en voorzag het van een voorwoord. Ik citeer hieruit: "Verrukt door een poëtische bezieling verheft Teilhard zich met één enkele sprong tot op de hoogte waar hij, zoals God, slechts nog het geheel ziet. Eén slag aan de lyrische versnelling en de ziener verlaat de aarde om te zweven in een stratosfeer waar de bekoorlijke en verachtelijke bijzonderheden van het concrete bestaan wegsmelten om nog slechts de grote lijnen over te laten van een abstract plan. Hij verheft zich om de tegenstellingen te ontvluchten en nog slechts het algemene te zien. Op die hoogte wordt redelijk, wat verward was en de meest van elkaar verwijderde plaatsen schijnen naast elkaar te liggen. Door met deze snelheid over de aarde te vliegen loopt de gedachte geen gevaar meer tegen voorbijgangers te botsen of zich te verwonden aan de keistenen van de weg; zij ontmoet nog slechts de hinderpaal der woorden, en die is matig. Als ondanks deze voorzorgs-maatregelen de bewijsvoering niet slaagt, trapt de lyrische dichter op het pedaal van het grote orgel, een wolk van klanken omhult het panorama en de begoochelde lezer, al buiten adem door de ijle lucht der toppen, geeft zijn verzet op. Zelden zal men een werk vinden waarvan de ervaring, het bestaande, de verwijzing naar concrete feiten of personen zodanig zijn uitgesloten. Pater Teilhard blijft voortdurend op het peil van de algemene gedachten en van de grote woorden: niet voor niets gebruikt hij zonder ophouden hoofdletters." (Einde citaat).

Is deze kritiek terecht? Als we haar in het model van Libbrecht plaatsen ontbreken aan dit beeld van Teilhard twee zijden: de rationele en de natuurlijk-harmonische. Het lijkt alsof de schrijver willens en wetens deze denker belachelijk wilde maken of onderuit wilde halen. Immers, de rationele zijde wordt voluit door Constandse op blz. 59 erkend als hij zegt: "Teilhard zou kunnen worden gekenschetst als de anti-Kafka; zijn universum is even streng rationeel als dat van Kafka zinloos kan zijn". En dat Teilhard met beide benen in de werkelijkheid stond bewijst zowel zijn soepele en humoristische manier van optreden in het *society*-leven als zijn wetenschappelijk veldwerk o.a. in China. De schrijver kon weten, dat Teilhard

geen kamergeleerde was, zoals filosofen als Kant, Hegel, Schopenhauer, Heidegger en gaat u zo maar door.

(Overigens zullen diegenen onder u, die de bron kennen van mijn bemoeienis met Teilhard begrijpen hoe verheugd ik was voor het eerst in alle secundaire literatuur over Teilhard een verband gelegd te zien tussen Kafka en Teilhard. Ook hier zou het model Libbrecht echter meer dieptestructuur verlangen.)

Welnu, waar wil ik heen met al deze citaten? Ik wil naar een andere vorm van omgaan met ideeën dan tot dusver aantoonbaar en dominant gebruikelijk is. In jullie midden leg ik de uitdaging om onze actualiteit onder de loep te nemen - niet door haar af te breken in analyses of met haar af te rekenen op grond van haar onvolkomenheden, maar door haar (synthetiserend als Benedict Broere dat doet in zijn artikelen over de AOS-cultuur) een plaats te geven in het model Libbrecht. Dan gaan we immers uit van wat er al positief in iedere benadering aanwezig is. Het negatieve kan zichtbaar gemaakt worden als het element van chaos (zoals dat door Sjoerd Bonting m.i. wordt bedoeld in zijn chaostheologie). Een element van chaos, dat een positieve uitdaging betekent, een kans, een potentie tot ontwikkeling naar een harmonisch geheel. Het model Libbrecht laat die harmonie *in abstracto* zien, maar zijn boek *Inleiding Comparatieve Filosofie* en het vervolg daarop, dat in november as. verschijnt, geven concrete invullingen. Wim van Eyden zond ons er al een aantal. Zo zou ik graag van jullie of door jullie aangezochte personen, resp. de abonnees op ons blad concrete invullingen als artikelen voor *GAMMA* ontvangen. Er zijn actuele onderwerpen genoeg, die zich daarvoor lenen. Waar staan bijvoorbeeld Harry Kuitert, G.F. den Heyer, *A Course in Miracles*, Sloterdijk, Habermas, Heidegger in dit denkkader? Hoe zien we hun plaats op 'onze derde weg' versterkt? En hoe kunnen we anderen ervoor interesseren aan zulke publicaties of aan zulk onderzoek mee te werken? Is het bovenstaande geen groter draagvlak dan ons huidige abonneebestand waard?

Hierna wordt de kritische brief voorgelezen van onze abonnee J.C.M. Govers, die de laatste vraag in ieder geval positief beantwoordt. Ben Crul herhaalt zijn standpunten uit de hiernavolgende brief van 1 oktober.

Allereerst de vraag over de structuur van het Genootschap en over een eventuele uitbreiding daarvan. Sinds *GAMMA* zich ten dienste heeft gesteld van 'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie', is het aandachtsgebied van *GAMMA* verruimd tot dat van het Genootschap, d.w.z tot alle onderwerpen die samenhangen met de convergentie tussen de twee aspecten: wetenschap en religie. Deze verruiming is op zichzelf een goede zaak, maar we moeten er dunkt mij toch ook voor oppassen, dat we ons aandachtsgebied niet zo uitgebreid maken, dat we door de bomen het bos niet meer zien. Willen we zinvol, vruchtbaar en efficiënt met elkaar van gedachten kunnen blijven wisselen, dan moeten we ons naar mijn mening, binnen de doelstelling van het

'Genootschap', een bij die doelstelling behorende beperking opleggen. In dit verband zou ik willen opmerken, dat het woord *convergentie* met zich mee brengt, dat artikelen en/of bemoeienissen met een wetenschappelijk karakter of met een religieus karakter alleen dan binnen ons aandachtsgebied vallen, als ze een positieve bijdrage leveren aan de genoemde convergentie. Het lijkt mij goed, als we terwille van deze beperking, ook proberen zo concreet mogelijk aan te geven, wat we in de benaming van het Genootschap bedoelen met wetenschap en religie. Ik suggereer het volgende.

Refererend aan de opmerking van Ulrich Libbrecht over de benadering van de werkelijkheid langs drie lijnen, vraag ik mij af of we, zoals ook vermeld op de binnenflap van *GAMMA*, wel over drie lijnen moeten spreken: Natuurlijk-harmonisch, rationeel-wetenschappelijk en spiritueel-mystiek. Kan het niet wat eenvoudiger en duidelijker en tevens beter aansluitend bij de verwoording van de doelstelling van ons Genootschap? Als we over de werkelijkheid praten, zou ik willen benadrukken dat er maar één werkelijkheid is, die al het werkelijke totaal omvat. Kwantitatief is dat de werkelijkheid, die hemellichamen, stenen, planten, dieren en mensen omvat; kwalitatief is dat de werkelijkheid, die niet beperkt is tot alles wat stoffelijk is, maar die ook mentale hoedanigheden heeft. Deze stoffelijke en mentale werkelijkheid kunnen we ook aanduiden als de natuur. Het menselijke behoort onlosmakelijk tot die natuur en is er het hoogtepunt van.

De werkelijkheid is echter niet beperkt tot het menselijke (en al het beneden-menselijke). Die werkelijkheid omvat ook het domein van het bovennatuurlijke of beter gezegd, het bovenmenselijke. D.w.z. in deze zienswijze bestaat er binnen de werkelijkheid iets of beter gezegd Iemand, die boven de mens uitgaat. We betreden hier het terrein van de religie. Daarover straks meer.

Eerst zou ik nog willen benadrukken dat deze werkelijkheidsvisie geen ruimte laat voor een domein buiten de genoemde éne werkelijkheid. Zo'n domein heeft mijn inziens geen enkele werkelijkheidswaarde. We hebben er niets te zoeken. Terug naar het bovenmenselijke. Vermeldenswaard is, dat de bovenbeschreven verstandelijke beschouwingen een uitgangspunt verschaffen voor religieuze inzichten. Immers, religieuze inzichten en ervaringen hebben te maken met de veronderstelling, dat er een bovenmenselijke werkelijkheid bestaat. Die veronderstelling, waarbij het accepteren van het mentale een *conditio sine qua non* is, komt voort uit de genoemde wetenschappelijke benadering van de werkelijkheid.

Spiritualiteit en mystiek zijn, gelet op de bovenmenselijke werkelijkheid, volledig acceptabele verschijnselen, zolang we daarbij maar geen beroep doen op een werkelijkheid buiten de genoemde éne werkelijkheid. Deze beschouwingswijze kan naar mijn mening een bruikbaar uitgangspunt vormen voor het verwoorden van wat we in de naam van ons Genootschap bedoelen met 'wetenschap' en 'religie'. 'Wetenschap' omvat dan het geheel van de menselijke activiteiten, dat

zich bezighoudt met de bestudering van de totale werkelijkheid, dus van het benedenmenselijke, het menselijke en het bovenmenselijke deel van de werkelijkheid. 'Religie' omvat alle verschijnselen, waarbij bewust of onbewust in het bijzonder wordt ingespeeld op het bestaan van een bovenmenselijke werkelijkheid binnen het totaal van de werkelijkheid.

Nu de vraag over de drie lijnen in het model van Ulrich Libbrecht. In plaats van de benadering van de werkelijkheid volgens drie lijnen, zoals in de genoemde uitnodiging is vermeld zou de bovengeschetste zienswijze een benadering langs twee lijnen betekenen, namelijk de lijnen van wetenschap en religie. De lijnen 1) en 2) van Libbrecht vallen daarbij samen tot één lijn, de wetenschappelijke lijn, die de rationele, verstandelijke bestudering van de gehele, stoffelijke en mentale natuur bestrijkt. Daarnaast is er de religieuze lijn, die van die wetenschappelijke benadering een basis krijgt, die een vaste grond onder de voeten verschaft. Dit is, ook praktisch gesproken een zinvolle benadering. De verschillen in religieuze inzichten zijn niet alleen bijzonder groot en veelzijdig, maar ze geven ook alom aanleiding tot vaak gewelddadige conflicten. Zonder een consensus over de diepste kenmerken, of, zoals Wim van Eyden het vermoedelijk zou willen uitdrukken, over *de dieptestructuur* van de werkelijkheid, is het dan ook vrijwel uitgesloten om op korte termijn tot een universeel religieus inzicht te komen. De prioriteit zou dus moeten liggen bij het bereiken van een consensus over de dieptestructuur van de werkelijkheid. Zo'n consensus is vermoedelijk ook minder moeilijk te bereiken dan een consensus over de vele religieuze inzichten.

De bovenstaande beschouwing kan samenvattend worden verwoord in de volgende hypothetische stellingen, die voor het Genootschap uitgangspunten zouden kunnen vormen voor een hopelijk tot een consensus leidende uitwisseling van gedachten:

- er is maar één werkelijkheid
- het natuurlijke, wereldse, immanente deel van de werkelijkheid is niet alleen stoffelijk maar ook mentaal van aard
- het bovennatuurlijke, bovenmenselijke of transcendente deel van de werkelijkheid maakt deel uit van de bovengenoemde éne werkelijkheid
- voor een werkelijkheid buiten de genoemde éne werkelijkheid is er in deze visie geen plaats.

Tot slot nog enige opmerkingen over GAMMA zelf

Allereerst een opmerking over de vraag of de vorm van de artikelen zo optimaal mogelijk aan de doelstelling van *GAMMA* beantwoordt. Deze vraag hangt samen met de beoogde doelgroep. Uit wat voor personen bestaat die doelgroep? Het Genootschap heeft wel een pretentieuze naam, maar we moeten daarbij niet uit het oog verliezen, dat *GAMMA*, dunkt me, niet specifiek bedoeld is voor (min of meer academisch gevormde) wetenschappers, filosofen en/of theologen. We willen ons toch niet uitsluitend tot die groep richten? Als we ook gelijkgerichte lezers willen

bereiken en boeien met een niet-universitair niveau, maar met een (al of niet uit zichzelf verworven) hoger of middelbaar niveau, moeten we ons dan niet hoeden voor het gebruik van woorden, die hun inhoud niet bepaald gemakkelijk prijsgeven, en moeten we niet op zijn minst de moeite nemen om die woorden uit te leggen? Het lijkt me dat de redactie ons op dit punt best mag verbeteren of corrigeren. In dit verband is naar mijn mening zelfs de bovengenoemde, vrij ingewikkelde tekst op de binnenflap van *GAMMA* over de gerichtheid van de Stichting TdC toe aan een kritische heroverweging. Mede op grond van de bovenstaande beschouwingen stel ik voor om, in de plaats van die tekst over de gerichtheid van de Stichting TdC (de bovenste alinea houdt zich daar al mee bezig), de gerichtheid van het Genootschap als volgt op de binnenflap van *GAMMA* onder woorden te brengen:

Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie is erop gericht om door de bestudering van wetenschappelijke inzichten in de dieptestructuur van de werkelijkheid en door in te spelen op die religieuze inzichten die met de kenmerken van die structuur verenigbaar zijn een ideaal van harmonie en gerechtigheid in heden en toekomst te bevorderen.

Ben Crul

Er ontspint zich over de opmerkingen van de heer Govers en van Ben Crul een hevig debat. Afgesproken wordt de redactie uit te breiden. Wijziging van het colofon vindt weinig weerklank. Immers, de formulering laat toenadering vanuit onze christelijke basis tot anderen volledig toe en sluit de discussie niet uit. Geen exclusiviteit, maar inclusief en evolutionair denken vormt de heldere grondslag. Van de lezers worden uiteraard graag reacties hierop tegemoetgezien.

Red.

Stuk, ingebracht op de bijeenkomst van 16 oktober jl. in Heiloo

Ter overweging...

Te verwachten grote patronen in de komende eeuw:

- Groei wereldbevolking naar 10 miljard mensen
- Natuurverval wereldwijd, mede door opkomende economieën (Azië, L. Amerika)
- Opwarming atmosfeer en klimaatverandering
- Migratie van arm naar rijk
- Globalisering en regionalisering

Waarschijnlijk gepaard gaand met:- Ongunstig ("De toekomst, dat wil je niet weten.") -

- Groei megasteden in Azië, Afrika en Z.-Amerika
- Nog grotere tegenstellingen tussen arm en rijk
- Onherstelbare afbraak biodiversiteit
- Stijging zeespiegel en verkillig N.W. Europa
- Vele conflicten op basis van onoverkomelijke verschillen in cultuur en wereldbeeld
- Extreem individualisme, gepaard gaand met relativisme, nihilisme, escapisme, anomie
- Fascisme in allerlei vormen: religieus, etnisch, commercieel, crimineel

En mogelijk leidend tot:

- Gunstig ("Ja, dat lijkt me wel wat.") -

- Vermindering bevolkingsgroei tot optimaal niveau
- Afvlakking verschillen in arm en rijk door inhaalslag arme landen
- Ontwikkeling duurzaam natuurbeheer wereldwijd
- Toenemende samenwerking culturen en wereldbeelden in wereldcultuur
- Toenemende convergentie wetenschap en religie
- Toenemende invloed evolutionair en creatief wereldbeeld
- Harmonisatie mens en wereld: thuis in het universum
- Planetair Omega en expansie in het universum

Benedict Broere

WIE SCHRIJFT DE TOEKOMST

Reflecties over de 20ste eeuw van de Internationale Bahá'í-Gemeenschap

Op 28 mei kwam de Kamer van Afgevaardigden in Brazilië bijeen op een speciale zitting om de honderdste sterfdag te gedenken van Bahá'u'lláh, wiens invloed op de wereld in het sociale en intellectuele milieu steeds meer erkend wordt. Zijn boodschap van eenwording heeft bij de Braziliaanse wetgevers duidelijk een gevoelige snaar geraakt. In de loop van de bijeenkomst bewezen sprekers uit alle geledingen van de Kamer eer enerzijds aan de verzameling geschriften, die door een afgevaardigde werd beschreven als "het meest omvangrijke religieuze werk ooit door één enkele man met de pen geschreven" en anderzijds aan een visie op de toekomst van onze planeet, die "omdat ze", volgens de woorden van een andere spreker, "verder kijkt dan de bestaande grenzen en zich richt tot de mensheid als geheel, waarbij verschillen in nationaliteit, ras, beperkingen of geloof onbelangrijk zijn". Dit eerbetoon was temeer opvallend, daar het werk van Bahá'u'llah in zijn geboorteland Iran door de daar heersende regering van moslimgeestelijken fel wordt afgewezen. Hun voorgangers zijn verantwoordelijk voor zijn verbanning en gevangenschap in het midden van de negentiende eeuw en voor het bloedbad van duizenden van hen, die zijn idealen met betrekking tot de hervorming van het leven van de mens en van de maatschappij deelden. Zelfs tijdens de zitting in Brazilië bracht de weigering om godsdiensten te negeren die bij grote delen van de rest van de wereld veel lof hebben geogst voor 300.000 Bahá'í-aanhangers die in Iran leven vervolging, ontbering en veelal ook gevangenschap en de dood met zich mee.

Een soortgelijke onderdrukking was kenmerkend voor het optreden van verschillende totalitaire regimes in de afgelopen eeuw. Wat is de aard van het denken dat zulke sterk uiteenlopende reacties heeft opgeroepen?

I

De boodschap van Bahá'u'lláh heeft als drijvende kracht de intentie uit te dragen, dat de werkelijkheid fundamenteel geestelijk van aard is, en de wetten te laten zien, die deze werkelijkheid orde en richting geven. Ze ziet het individu niet alleen als een spiritueel wezen, 'een redelijk schepsel', maar gaat er ook met nadruk vanuit, dat de hele onderneming die wij beschaving noemen zelf een spiritueel proces is, een proces waarin de mens met hart en geest geleidelijk aan steeds complexere en efficiëntere middelen heeft ontwikkeld om de morele en intellectuele capaciteiten die in hem sluimeren tot expressie te brengen. Met het verwerpen van de heersende dogma's van het materialisme kwam Bahá'u'lláh op voor een tegengestelde interpretatie van het historisch proces. De mensheid, het speerpunt van de evolutie van het bewustzijn, doorloopt fases analoog aan de perioden van de eerste jeugd, de kindertijd en de volwassenheid in de levens van haar individuele leden. Deze reis heeft ons gebracht voor de drempel van onze

langverwachte rijping tot een verenigd menselijk ras. De oorlogen, de uitbuiting en de vooroordelen die de trappen van onvolwassenheid in het proces markeerden, moeten geen reden tot wanhopen zijn maar een stimulans om de verantwoordelijkheden op ons te nemen voor de collectieve volwassenheid.

In zijn brieven aan politieke en religieuze leiders van zijn tijd zei Bahá'u'lláh dat er nieuwe eigenschappen van onberekenbare kracht werden gewekt in de bewoners van de aarde - die het voorstellingsvermogen van de levende generatie teboven gingen - capaciteiten, die spoedig het materiële leven van de planeet zouden transformeren. Het was, zo zei hij, van wezenlijk belang om van deze komende materiële ontwikkelingen een voertuig te maken voor de morele en sociale ontwikkeling. Als nationalistische en seclarische conflicten dit verhinderden, dan zou de materiële vooruitgang als vrucht niet alleen zegen voortbrengen, maar tevens onvoorstelbaar onheil. De afschuwelijke echo van de waarschuwingen van Bahá'u'lláh weerklinkt in onze eeuw: "Vreemde en verbazingwekkende dingen bestaan er op aarde", sprak hij vermanend. "Deze dingen zijn in staat om de hele atmosfeer van de aarde te veranderen en het bederf ervan zou dodelijk blijken te zijn".

II

Het spirituele kernpunt, dat alle mensen aangaat, wat ook hun natie, religie of etnische oorsprong moge zijn, zegt Bahá'u'lláh, is het leggen van de grondslagen voor een wereldsamenleving die de eenheid van de menselijke natuur kan weerspiegelen. De eenwording van de bewoners van de aarde is noch een utopische visie gericht op een zeer verre toekomst noch uiteindelijk een kwestie van keuze. Zij vormt de volgende onontkoombare fase in het proces van sociale evolutie, een stadium, waar wij door alle ervaringen van verleden en heden naar toe worden gedreven. Voordat dit gegeven wordt erkend en meegenomen in de praktijk van ons dagelijks handelen, zal niets van al het onheil, dat onze planeet teistert worden weggenomen, omdat alle wezenlijke uitdagingen van de eeuw, die wij zijn binnengegaan, wereldwijd en universeel, niet individueel of regionaal zijn.

Overal in de geschriften van Bahá'u'lláh vind je in de vele passages die gaan over de mensheid op weg naar volwassenheid 'het licht' als metafoor om de tot eenheid omvormende kracht vast te houden: "Zo krachtig is het licht van de eenheid", staat er steeds, "dat het de hele aarde kan verlichten". Deze bewering plaatst de gangbare geschiedenis in een perspectief, dat totaal verschilt van die, welke heerst op het eind van de 20ste eeuw. Ze noodzaakt ons om - binnen het lijden en de verwording van onze tijd - de werking te vinden van de krachten die het bewustzijn van de mens kunnen vrijmaken voor een nieuw stadium in zijn evolutie. Ze roept ons op om opnieuw te onderzoeken wat de afgelopen honderd jaar is gebeurd en welk effect deze ontwikkelingen hebben gehad op de

heterogene massa mensen, rassen, naties en gemeenschappen die deze hebben meegemaakt.

Als, zoals Bahá'u'lláh steeds beweert, "het welzijn van de mensheid, haar vrede en veiligheid, onbereikbaar zijn tenzij en niet voordat haar eenheid stevig is verankerd", dan is het begrijpelijk waarom de Bahá'ís de twintigste eeuw - met al zijn ramspoed en mislukking - zien als "de eeuw van licht". Want deze honderd jaar leggen getuigenis af van een transformatie zowel met betrekking tot de manier waarop de bewoners van de aarde zijn begonnen onze collectieve toekomst te plannen als met betrekking tot de manier, waarop we elkaar zijn gaan bekijken. Beide laten het stempel zien van het proces van eenwording. Beroering rond de controle van bestaande instellingen zette wereldleiders aan om nieuwe systemen van wereldorganisatie op te zetten, die in het begin van deze eeuw ondenkbaar waren. In het kielzog van dit gebeuren vielen zeden en gewoonten ten prooi aan een snelle erosie, die mensen en volken talloze eeuwen hadden verdeeld of met elkaar in conflict hadden gebracht en waarvan het leek dat zij nog eeuwenlang zouden standhouden.

In het midden van de eeuw, gaven deze twee ontwikkelingen een doorbraak te zien, waarvan alleen toekomstige generaties de historische betekenis juist zullen kunnen inschatten. In de verwarrende nasleep van WO II, vonden leiders met een vooruitziende blik het tenslotte mogelijk om via de Organisatie van de Verenigde Naties de grondslag te leggen voor een wereldorde. Waar progressieve denkers lang over gedroomd hadden, gebeurde: het nieuwe systeem van internationale verdragen en verbonden agentschappen was nu begiftigd met een allesbeslissende macht, die tragisch genoeg was onthouden aan de mislukte Volkenbond. Naarmate de eeuw voortschreed, werden nog niet erg ontwikkelde spieren van het systeem van internationale vredeshandhaving langzaam geoefend zodanig dat ze overtuigend kunnen laten zien waartoe ze uiteindelijk in staat zijn. Gelijktijdig kwam de voortdurende uitbreiding over de gehele wereld van bestuurlijke democratische instellingen. Als de resultaten in de praktijk nog teleurstellen dan doet dit geenszins afbreuk aan de historische en onomkeerbare verandering van koers, die heeft plaats gehad in de organisatie van de menselijke verhoudingen.

Zoals het is met het doel van een wereldorde, zo is het ook met de rechten van de wereldbevolking. De confrontatie met het verschrikkelijke leed van slachtoffers van menselijke perversiteit in de loop van de oorlog veroorzaakte een wereldwijde schok - en iets wat alleen kan worden omschreven als diepe gevoelens van schaamte. Uit dit trauma kwam een nieuw soort moreel engagement voort, dat zijn formele structuur kreeg in het werk van de Commissie van de Verenigde Naties voor de Rechten van de Mens en de daarmee verbonden agentschappen, een ontwikkeling, die nog ondenkbaar was voor de bestuurders tot wie Bahá'u'lláh zich over dat onderwerp had gericht. Aldus geautoriseerd is een groeiend lichaam van niet-gouvernementele organisaties opgezet om te garanderen dat de

Universele Verklaring van de Rechten van de Mens tot stand kwam als de grondslag van normatieve internationale standaards en dienovereenkomstig dient te worden uitgevoerd.

Parallel ermee vond een proces plaats met betrekking tot het economisch leven. Gedurende de eerste helft van onze eeuw namen vele regeringen, genoodzaakt door de puinhoop na de grote financiële beurskrach, wetten aan die programma's voor meer sociale welvaart mogelijk maakten en systemen voor financiële controle, reservefondsen en handelsreguleringen die waren bedoeld om hun maatschappijen voor een herhaling van de catastrofe te behoeden. De periode die op de Tweede Wereldoorlog volgde, bracht de oprichting van instituten met een wereldwijd werkterrein: het Internationale Monetair Fonds, De Wereldbank, de GATT (de Algemene Overeenkomst over Tarieven en Handel) en een netwerk van ontwikkelingsbureaus die zich wijden aan de rationalisering en bevordering van de materiële welvaart van de planeet. Op het eind van onze eeuw is aan de enorme wereldbevolking getoond - hoe de intenties ook waren en hoe gebrekkig het gereedschap van de huidige generatie daartoe ook moge zijn - dat het gebruik van de rijkdommen van de planeet wezenlijk kan worden gereorganiseerd als antwoord op de geheel nieuwe ideeën over wat eenieder behoeft. Het resultaat van deze ontwikkelingen werd enorm vergroot door de versnellende uitbreiding van het onderwijs voor iedereen. Los van de bereidheid van nationale en lokale overheden om de royaal aangevulde middelen voor dit veld beschikbaar te stellen en de geschiktheid van de samenleving om groepen professioneel gekwalificeerde leerkrachten te mobiliseren en te trainen, waren twee ontwikkelingen op internationaal niveau van bijzondere invloed. De eerste was de reeks ontwikkelingsplannen gericht op de onderwijsbehoeften en massaal gefinancierd door lichamen als de Wereldbank, regeringsagentschappen, belangrijke stichtingen en verscheidene takken van het systeem van de Verenigde Naties. De tweede was de explosie van de informatietechnologie die alle bewoners van de aarde in principe in de gunstige gelegenheid stelt zich alle kennis toe te eigenen, die het menselijk ras ooit heeft verworven.

Dit proces van structurele reorganisatie op wereldschaal werd bezield en versterkt door een fundamentele verhoging van het bewustzijn. Hele volksstammen werden plotseling geconfronteerd met de noodzaak de kosten onder ogen te zien van ingeslepen denkpatronen die een voedingsbodem zijn voor conflicten - en dit in het volle schijnsel van de wereldwijde censuur van datgene, wat eens werd beschouwd als acceptabele zeden en gewoonten. Hierdoor werd de revolutionaire verandering in de manier waarop mensen elkaar bekijken bevorderd.

De hele geschiedenis bijvoorbeeld scheen de ervaring te bewijzen - en religieus onderricht te bevestigen - dat de vrouw in wezen qua aanleg inferieur is aan de man. Ineens, als het ware van de ene dag op de andere als we het op historische schaal bekijken, was deze dominerende voorstelling van zaken overall op de

terugtocht. Toch kan het een langdurig en pijnlijk proces zijn, dat volledig recht doet aan de bewering van Bahá'u'lláh dat man en vrouw in ieder opzicht gelijk zijn; de intellectuele en morele ondersteuning voor elk standpunt dat daarmee in strijd is breekt het voortdurend af.

Nog iets. Tegen etnische verschillen, die in de jongste eeuwen leidden tot verharding in verschillende rassistische waandenkbeelden, wordt sinds de laatste paar millennia door de mensheid met veel meer gevoel van respect en eerbied aangekeken. Met een snelheid, die gezien de geschiedenis adembenemend is, ontdekte de twintigste eeuw de eenheid van het menselijk ras als leidend principe van internationale orde. Vandaag worden de etnische conflicten die verwoestingen aanrichten in vele delen van de wereld niet als een natuurlijk gegeven gezien, dat voortvloeit uit de verhouding tussen diverse volken, maar als geplande ontsporingen, die onder effectieve internationale controle moeten worden gebracht.

Tijdens de lange kindertijd van de mensheid werd ook aangenomen - opnieuw met volledige instemming van de georganiseerde godsdienst - dat armoede een blijvend en onafwendbaar gegeven van maatschappelijke ordening was. Nu, echter is dit denkpatroon - waarvan bij voorkeur werd uitgegaan in elk economisch systeem dat de wereld ooit heeft gekend - overal verworpen. Tenminste in theorie wordt de regering overal hoofdzakelijk beschouwd als de bewindvoerder, die verantwoordelijk is en garant staat voor het welzijn van alle leden van de samenleving.

Van bijzondere betekenis - vanwege de innige verbondenheid met de wortels van de menselijke motivatie - was het feit dat mensen hun houvast aan religieuze dogma's verloren. Met een eerste aanzet daartoe in het 'Parlement van Religies', dat - toen de 19e eeuw haar einde naderde - sterk in de belangstelling stond, versterkte het proces van interreligieuze dialoog en samenwerking de effecten van secularisatie door de eens zo onneembare vestingsmuren van de geestelijkheid te ondergraven. Geplaatst tegenover de omslag in religieuze opvattingen waarvan de afgelopen honderd jaren getuigen, kunnen achteraf zelfs de huidige uitbarstingen van fundamentalisme worden beschouwd als achterhoedegevechten tegen een onafwendbaar einde van sectarische controle. In de woorden van Bahá'u'lláh: "er kan geen twijfel over bestaan, dat alle mensen ter wereld, van welk volk, ras of religie ze ook zijn, hun inspiratie putten uit één enkele hemelse Bron en persoonlijk aandacht genieten van één God."

Gedurende deze kritische decennia onderging het bewustzijn van de mensheid tevens fundamentele veranderingen ten aanzien van de wijze waarop zij het fysisch universum begreep. De eerste helft van de eeuw liet zien hoe nieuwe theorieën betreffende relativiteit en quantummechanica - beide innige verbonden met de aard en de werking van licht - het gebied van de fysica revolutionair veranderde en daarmee de hele loop van de wetenschappelijke ontwikkeling. Het

werd duidelijk dat de klassieke natuurkunde verschijnselen slechts binnen een zeer beperkt bereik kon verklaren. Er was plotseling een nieuwe deur geopend naar de studie van zowel de allerkleinste bestanddelen van het universum als naar de meest omvangrijke kosmische systemen. Daarmee was een verandering ingezet, waarvan de effecten ver boven de fysica uitstegen en een wereldbeschouwing op zijn fundamenteen deed wankelen, die eeuwenlang het wetenschappelijk denken had beheerst. Voor altijd passé waren de beelden als die van een mechanisch universum, dat liep als een klok, en van een veronderstelde scheiding tussen de waarnemer als subject en het waargenomen object, tussen geest en materie. Tegen de achtergrond van vergaande studies, die aldus konden worden verricht, begint de theoretische wetenschap aandacht te krijgen voor de mogelijkheid dat intelligentie en doel inderdaad een wezenlijke rol spelen in het universum.

In de voetstappen van deze conceptuele veranderingen betrad de mensheid een tijdperk waarin de interactie tussen natuurkundige disciplines - fysica, chemie en biologie samen met de ontluikende wetenschap van de ecologie - adembenemende mogelijkheden opende voor de verhoging van het levenspeil. De zegeningen ervan werden op spectaculaire wijze duidelijk op gebieden van zo vitaal belang als de landbouw en de medische wetenschap na het aanboren van nieuwe bronnen van energie. Tegelijkertijd verschaftte het nieuwe terrein van de wetenschap van materialen een keur aan bijzondere grondstoffen, die aan het begin van de eeuw onbekend waren: plastics, optische vezels, koolstofvezels.

Zulke verworvenheden in wetenschap en technologie stonden in wisselwerking met hetgeen ze teweegbrachten. Zandkorrels - het minst opvallende en schijnbaar minst waardevolle materiaal - werden in siliciumplakjes en optisch zuiver glas omgesmolten en maakten op die manier de vorming mogelijk van wereldwijde communicatienetwerken. Dit, samen met het in een baan om de aarde brengen van steeds meer geavanceerde satellietssystemen, is nog maar een eerste stap om de door het hele mensdom ooit vergaarde grote hoeveelheid kennis toegankelijk te maken voor alle mensen zonder enig onderscheid, waar ook ter wereld. Het is duidelijk dat de eerstkomende decennia de integratie te zien zullen geven van telefoon, televisie en computertechnologie in één enkel, geünificeerd systeem van communicatie en informatie, waarvan de hard- en software zo goedkoop is dat ze massaal verkrijgbaar zijn. Het zou moeilijk zijn de psychologische en sociale impact van de verwachte vervanging van het allegaartje aan bestaande monetaire systemen te overschatten - voor menigeen het laatste bastion van nationale trots - door één wereldvaluta die via elektronische impulsen wereldwijd functioneert.

Zeker, het resultaat van vereniging dat de revolutie van de 20ste eeuw opleverde is nergens zo duidelijk te zien als in de implicaties van de veranderingen die plaatsvonden in het wetenschappelijke en technologische circuit. Op dit niveau blijkt zonneklaar, dat de menselijke soort nu begiftigd is met de middelen die nodig zijn om de visionaire doelen te verwezenlijken, waarnaar het bewustzijn in

wording voortdurend al streefde. Kijken we wat verder vooruit, dan zien we dat versterking van dit bewustzijn mogelijk is voor alle bewoners van de aarde zonder onderscheid van ras, cultuur of natie. "Een nieuw leven", aldus de profetische uitspraak van Bahá'u'lláh, "ligt in deze eeuw opgesloten, waarin alle volkeren van de aarde hun inspiratie vinden; en toch heeft niemand de oorzaak ervan ontdekt of de sturende kracht ervan beseft." Vandaag, meer dan een eeuw nadat deze woorden werden geschreven, beginnen voor bewust levende mensen overal ter wereld de implicaties duidelijk te worden van hetgeen sindsdien plaatsvond.

III

Als we de ingrijpende veranderingen waarderen die zijn tot stand gekomen door een periode van de geschiedenis die thans haar einde vindt, wil dit niet zeggen, dat we de diepe duisternis ontkennen, die hiermee gepaard gaat en die met de verworvenheden in schril contrast staat: de doelbewuste uitroeiing van miljoenen hulpeloze mensen; de uitvinding en het gebruik van nieuwe vernietigingswapens, die hele volkeren kunnen uitvagen; de opkomst van ideologieën die het spirituele en het intellectuele leven van hele naties verstikken; de schade aan het natuurlijke milieu van de planeet op een schaal, zo enorm groot, dat het herstel ervan eeuwen kan duren, en de schade toegebracht aan generaties van kinderen, die nog veel groter is en daarom niet bij benadering kan worden berekend - dit alles leerde ons te geloven dat geweld, onfatsoen en egoïsme de vruchten zijn van persoonlijke vrijheid. Het is hier slechts het meer aan het licht tredende kwaad uit de lijst van onheil, dat ongeëvenaard is in de geschiedenis en waaruit ons tijdperk haar lessen wil achterlaten voor opvoeding en onderwijs van de gelouterde generaties die ons zullen volgen.

Duisternis echter is niet een verschijnsel dat begiftigd is met enigerlei bestaansvorm en nog minder met autonomie. Zij dooft noch verzwakt het licht, maar geeft de contouren aan van die gebieden waarin het licht nog niet of onvoldoende in is doorgedrongen. Zo zal naar het oordeel van historici de beschaving van de twintigste eeuw ongetwijfeld volwassen en objectiever worden genoemd. De wreedheden van de dierlijke natuur die in ongecontroleerde razernij werden botgevierd in die kritieke jaren en soms het overleven van de mensheid zelf in gevaar brachten, konden in feite de gestage ontwikkeling van de creatieve vermogens die het menselijk bewustzijn bezit niet verhinderen. In tegendeel. Naarmate de eeuw vorderde, kwam een groeiend aantal mensen tot het besef hoe leeg hun gevoelens van trouw en hoe onwezenlijk hun gevoelens van angst waren, die hen slechts enkele jaren daarvoor nog bevingen.

"Ongeëvenaard is deze Dag," beweerde Bahá'u'lláh, "want zij is als het oog voor voorbijge generaties en eeuwen, en als een licht in de duisternis van de tijd." In dit licht is het probleem niet de duisternis, die de vooruitgang vertraagt en verdoezelt, welke bereikt is in de bijzondere honderd jaren die nu ten einde lopen. Nee, het

probleem is veeleer de vraag, hoeveel meer lijden en vernieling onze soort nog moet doorstaan, voordat we uit de grond van ons hart de spirituele natuur aanvaarden, die ons tot één volk smeedt en voordat we onze moed bijeenrapen om een plan voor onze toekomst te ontwerpen in het licht van wat we zo pijnlijk hebben geleerd.

IV

Het ontwerp voor de toekomst van onze beschaving zoals dat is neergelegd in de geschriften van Bahá'u'lláh stelt vele dingen op de proef, die zich tegenwoordig aan de wereld voordoen als normatief en onveranderlijk. De doorbraak op diverse terreinen gemaakt in de eeuw van licht zette de deur open naar een nieuw soort wereld. Als de sociale en intellectuele evolutie inderdaad gevoelig wordt voor een morele intelligentie in ons bestaan, zullen er flinke barsten komen in heel wat theorieën die thans ten grondslag liggen aan beslissingen. Als het menselijk bewustzijn in essentie spiritueel van aard is - zoals de grote meerderheid van gewone mensen altijd intuïtief beseft - dan kan de ontwikkeling ervan niet worden begrepen of worden gediend door een interpretatie van de werkelijkheid die in haar leerstelling uitgaat van iets anders.

Geen aspect van de huidige beschaving wordt op een meer directe wijze uitgedaagd door het concept van Bahá'u'lláh voor de toekomst dan de dominerende cultus van het individualisme, die wijdverbreid is in de meeste werelddelen. Gevoed door culturele krachten als politieke ideologie, academisch elitedom en een consumptie-economie heeft de 'zoektocht naar het geluk' een agressief en bijna grenzenloos gevoel in de hand gewerkt, dat men persoonlijk recht op iets heeft. Zowel de morele instelling van het individu als die van de samenleving is daardoor uitgehold - en verschrikkelijk gezien de wantoestanden, drugverslaving en de maar al te bekende plagen van het fin-de-siècle. Bij de vervulling van de taak om de mensheid te bevrijden van een zo fundamentele en algemeen verspreide dwaling zal twijfel rijzen aan enige van de meest diep gewortelde ideeën over wat 'goed' is en wat 'kwaad'.

U wilt, dat ik wat van die nog onbeproeft ideeën noem? Welnu, het meest in het oog springend is de overtuiging, dat eenheid een ver verwijderd, welhaast onbereikbaar ideaal is, waarop men zich alleen kan richten, nadat een golf van politieke conflicten op enigerlei wijze is opgelost, materiële behoeften enigszins zijn bevredigd en onrecht enigermate is gecorrigeerd. Het tegendeel, beweert Bahá'u'lláh, is het geval. De eerste kwaal, die de samenleving teisterd en die de ziekten voortbrengt die haar verlammen, is het gebrek aan eenheid van een menselijke soort, die zich onderscheidt door haar vermogen tot samenwerking en voor haar vooruitgang tot dusverre afhankelijk was van de mate waarin ze - op verschillende tijden en in verschillende samenlevingsverbanden - het klaarspeelde de handen ineen te slaan. Vasthouden aan de notie, dat verdeeldheid eerder een intrinsiek kenmerk is

van de menselijke natuur dan een complex geheel van aangeleerde zeden en gebruiken, betekent opnieuw een tijdperk belasten met een dwaling die - meer dan welke andere factor op zich ook - de mensheid in het verleden op zo'n tragische wijze parten heeft gespeeld. "Kijk naar de wereld", zo raadde Bahá'u'lláh de gekozen leiders aan, "als naar het menselijk lichaam, dat hoewel het bij zijn schepping heel en volmaakt was, door diverse oorzaken lijdt aan ernstige aandoeningen en ziekten."

Innig verbonden met de kwestie 'eenheid' is een tweede morele uitdaging waarvoor de afgelopen eeuw ons met toenemende urgentie stelt. Volgens God, aldus Bahá'u'lláh, is rechtvaardigheid "van alle dingen het meest geliefd". Ze stelt het individu in staat de werkelijkheid eerder door zijn of haar eigen ogen te zien dan door die van anderen en voegt aan de collectieve besluitvorming het gezag toe, dat alleen garant kan staan voor de eenheid van denken en doen. Hoe bevredigend het systeem van internationale orde ook is, dat is ontstaan op grond van de schokkende belevenissen van de 20ste eeuw, of de invloed ervan duurzaam zal zijn, zal afhangen van de acceptatie van het morele principe dat erin ligt opgesloten. Als de mensheid inderdaad een ondeelbaar lichaam is, dan vertegenwoordigen haar bestuurlijke instellingen in wezen het hoofd, dat een gezagsmandaat heeft. Elk individu komt ter wereld als een opdracht voor het geheel en het is dit karakteristieke kenmerk van het menselijk bestaan dat de echte grond vormt voor de sociale, economische en culturele rechten die in het Handvest van de Verenigde Naties en de daaraan gekoppelde documenten worden verwoord. Rechtvaardigheid en eenheid liggen in elkaars verlengde. "Het doel van rechtvaardigheid", schrijft Bahá'u'lláh, "is het de onderlinge eenheid van mensen zichtbaar te maken. De oceaan van goddelijke wijsheid stroomt door dit verheven woord, omdat de boeken van de wereld de innerlijke betekenis ervan niet kunnen bevatten."

Als de samenleving zichzelf bindt - al is het met schroom en vrees - aan deze en soortgelijke morele principes dan zal de belangrijkste rol zijn die zij het individu aanbiedt, de rol van dienstbaarheid. Een van de paradoxen van het leven als mens is dat de ontplooiing van het eigen ik hoofdzakelijk geschiedt doordat het zich verbindt met zaken die hemzelf overstijgen en waarin het zichzelf - ook al is het maar tijdelijk - vergeet. In een tijdsgewricht, dat aan mensen in elke omstandigheid een gelegenheid biedt om daadwerkelijk deel te nemen aan de vormgeving van de maatschappelijke orde, krijgt het ideaal van dienstbaarheid aan anderen een geheel nieuwe betekenis. Verwerving en zelfhandhaving verheffen tot de uiteindelijke doelen van het leven is zo iets als mikken op hoofdzakelijk de dierlijke kant van de menselijke natuur. Het is niet zo, dat simpele boodschappen van persoonlijke verlossing nog langer het antwoord zijn op de hunkering van generaties, die door kennis tot de diepe overtuiging zijn gekomen, dat ware vervulling even zeer iets is van deze wereld als van de volgende. "Wees met hart en ziel begaan met de

noden van de eeuw waarin je leeft," is de raad van Bahá'u'lláh, "en plaats deze noden en behoeften in het centrum van je aandacht."

Zulke gezichtspunten bepalen ingrijpend de manier waarop door leiding en bestuur met menselijke belangen wordt omgegaan. Het is bijvoorbeeld evident, dat - los van haar inbreng vroeger - de natiestaat naarmate zij langer blijft bestaan als de instantie, die van dominante invloed is op het bepalen van het lot van de mensheid, ervoor zal zorgen dat de wereldvrede nog langer op zich zal laten wachten en dat zij het leed zal vergroten, dat de bevolking van de aarde teistert. Het maakt niet uit hoe groot de zegeningen waren die de globalisatie bracht, in het economisch leven van de mens is het duidelijk dat dit proces vaak een ongeëvenaarde concentratie met zich meebracht van autocratische macht, die onder internationale controle moet worden gebracht wil ze niet leiden tot armoede en vertwijfeling voor talloze miljoenen. Evenzo kan de historische doorbraak in de informatie- en communicatietechnologie, die in potentie een middel is om de sociale ontwikkeling te bevorderen en het gevoel te verdiepen van de mens voor de gemeenschap van volkeren, met dezelfde kracht de wezenlijke impulsen bestemd voor dit proces uit de koers slaan en tot verruwing leiden.

V

Waar Bahá'u'lláh over spreekt is een nieuwe relatie tussen God en de mensheid, een relatie die in harmonie is met wat gloort, de volwassenheid van de soort. Hij, die Is en Die het universum heeft geschapen en in stand houdt, zal altijd buiten het bereik blijven van de menselijke geest. De bewuste relatie van de mensheid met Hem - voor zover die tot stand kwam - is het resultaat geweest van de invloed van de stichters van de grote godsdiensten, Mozes, Zarathustra, Boeddha, Jezus, Mohammed en mensen voor hen, wier namen voor het merendeel uit de herinnering zijn verdwenen. Door antwoord te geven op deze impulsen van het Goddelijke hebben de volken van de aarde geleidelijk aan hun spirituele, intellectuele en morele vermogens ontwikkeld, wat heeft bijgedragen tot de beschaving van het karakter van de mens. Dit groeiproces van duizenden jaren heeft nu het stadium bereikt, dat zo karakteristiek is voor alle beslissende keerpunten in de evolutie, waarbij eerder slechts latent aanwezige mogelijkheden plotseling werkelijkheid werden: "Dit is de Dag", verklaart Bahá'u'lláh, "waarop God zijn voortreffelijkste weldaden uitstort over de mens, de Dag waarop Zijn almachtige goedheid is ingedaald in al het geschapene."

Gezien door de ogen van Bahá'u'lláh heeft de geschiedenis van stammen, volkeren en naties in feite haar laatste hoofdstuk bereikt. Waarvan we thans getuige zijn is het begin van de geschiedenis der mensheid, de geschiedenis van een menselijke soort, die zich bewust is van zijn eigen eenheid. Voor dit keerpunt in de loop van de beschaving brengen zijn geschriften een nieuwe definitie van de natuur en de processen van beschaving en een nieuwe rangorde van prioriteiten. Het doel ervan

is ons terug te roepen tot spiritueel bewustzijn en verantwoordelijkheid. Er is niets in de geschriften van Bahá'u'lláh dat de illusie wekt dat de voorziene veranderingen eenvoudig zullen geschieden. Verre daarvan. Zoals de gebeurtenissen van de 20ste eeuw al hebben aangetoond zijn zeden en gewoonten die gedurende duizenden jaren in structuren zijn geworteld noch spontaan noch simpelweg ten gevolge van onderwijs en opvoeding of wetgeving opgegeven. Of het nu is in het leven van individuen of van een hele samenleving, echte veranderingen vinden vaker wèl dan niet plaats als reactie op intens leed en op ondraaglijke moeilijkheden, die op geen enkele andere wijze verholpen kunnen worden. En zo'n beproeving is nou net nodig, waarschuwt Bahá'u'lláh, om de diverse volkeren van de aarde samen te voegen tot een enkel volk.

Spirituele en materialistische voorstellingen van de ware aard van de werkelijkheid zijn onverenigbaar met elkaar en leiden in tegengestelde richting. Als een nieuwe eeuw begint, is een ongelukkige mensheid al zover gevorderd op de weg, die door de tweede van deze beide tegengestelde wereldbeschouwingen is ingeslagen, dat zij ver voorbij het punt is, waarop ooit de illusie van de redelijkheid ervan, laat staan van het menselijk welzijn, kan worden overeind gehouden. Met elke dag die voorbijgaat nemen de signalen toe, dat grote aantallen mensen waar ook ter wereld tot dit besef komen.

Ondanks de alom heersende mening van het tegendeel is de mensheid geen tabula rasa (onbeschreven blad), waarop haar toonaangevende zaakgelastigden vrijelijk hun eigen wensen kunnen schrijven. De bronnen van de geest borrelen op, waar zij dat willen en als zij dat willen. Zij zullen niet tot in lengte van dagen worden gedempt met het slib van de huidige maatschappij. Je hoeft niet langer een profeet te zijn om te kunnen inschatten dat de beginjaren van de nieuwe eeuw de vrijmaking van energieën en ambities te zien zal geven, die oneindig veel meer vermogen dan de mettertijd opgebouwde routines, leugens en verslavingen, waardoor deze zo lang zijn geblokkeerd.

Hoe groot de opschudding ook moge zijn, het tijdperk waarop de mensheid thans afstevent, zal voor ieder individu, voor iedere instelling en voor iedere gemeenschap op aarde ongekende mogelijkheden openen om mede de toekomst te schrijven van onze planeet. "Weldra", zo luidt de zelfverzekerde toezegging van Bahá'u'lláh, "zal de bestaande orde worden opgerold en daarvoor in de plaats zal zich een nieuwe ontvouwen."

Noten:

1. Remarks by Deputy Luis Gushiken and Deputy Rita Camata. "Sessão Solene da Câmara Federal em Homenagem ao Centenário da Ascensão de Bahá'u'lláh", Brasília, 28 May 1992.
2. Bahá'u'lláh, *Tablets of Bahá'u'lláh Revealed after the Kitáb-i-Aqdas* (Wilmette: Bahá'í Publishing Trust, 1997), p. 69.
3. Bahá'u'lláh, *Epistle to the Son of the Wolf* (Wilmette: Bahá'í Publishing Trust, 1988), p. 14.
4. Bahá'u'lláh, *Gleanings from the Writings of Bahá'u'lláh*, section CXXXI.

5. 'Abdu'l-Bahá, *The Promulgation of Universal Peace: Talks Delivered by 'Abdu'l-Bahá during His Visit to the United States and Canada in 1912* rev. ed. (Wilmette: Bahá'í Publishing Trust, 1982), pp. 74, 126.
6. Bahá'u'lláh, *Gleanings from the Writings of Bahá'u'lláh*, section CXI.
7. Bahá'u'lláh, *Gleanings from the Writings of Bahá'u'lláh*, section XCVI.
8. Bahá'u'lláh, quoted in Shoghi Effendi, *The Advent of Divine Justice* (Wilmette: Bahá'í Publishing Trust, 1990), p. 79.
9. Bahá'u'lláh, *Gleanings from the Writings of Bahá'u'lláh*, section CXX.
10. Bahá'u'lláh, *The Hidden Words*, no. 2 from the Arabic.
11. Bahá'u'lláh, *Tablets of Bahá'u'lláh Revealed after the Kitáb-i-Aqdas* (Wilmette: Bahá'í Publishing Trust, 1997), p. 67.
12. Bahá'u'lláh, *Gleanings from the Writings of Bahá'u'lláh*, section CVI.
13. Bahá'u'lláh, *Gleanings from the Writings of Bahá'u'lláh*, section IV.
14. Bahá'u'lláh, *Gleanings from the Writings of Bahá'u'lláh*, section IV.

Reactie van de redactie: Het bovenstaande artikel werd ons toegestuurd door een van onze abonnees, die tevens lid is van de Bahá'í-geloofsgemeenschap. De redactie heeft het naar beste vermogen vertaald. Het viel haar daarbij eens te meer op, hoezeer de intentie en de visie van de stichter van dit geloof, Bahá'u'lláh, en die van Teilhard de Chardin met elkaar overeenkomen. Dat deze visie bij de laatste nog versterkt wordt door zijn wetenschappelijk werk, is een extra-teken van hoop voor onze toekomst. Immers, getalsmatig is de Bahá'í met haar zes miljoen aanhangers wereldwijd en ongeveer tweeduizend in Nederland tegenover de rooms-katholieke kerk, waaraan Teilhard ondanks zijn voor haar destijds afwijkende kosmische interpretatie van het christendom trouw bleef, te zwak om deze visie ingang te doen vinden. Mocht de rooms-katholieke kerk echter de visie van Teilhard en van Bahá'u'lláh voluit gaan ondersteunen, dan wordt de druk van ongeveer anderhalf miljard mensen op het beleid van de wereldregeerders dermate groot, dat er inderdaad voor de volgende eeuw zegenrijke ontwikkelingen verwacht mogen worden. Voorlopig moeten we constateren, dat de Bahá'í door de wijze waarop zij het moderne wereldbeeld in allerlei organisaties naar voren brengt en zich ook actief sociaal opstelt, voor vele christenen een aantrekkelijk alternatief is voor het nogal behoudende, logge lichaam van de eigen kerk. Het conservatieve karakter van het christendom wordt natuurlijk mede bepaald door het feit, dat het een wereldkerk vormt die rekening moet houden met de verschillen in bewustzijnsniveau van haar diverse landen: Niet in elk land is men de jeugd van het bewustzijn ontgroeid, om met Bahá'u'lláh te spreken (blz. 14). Psychologisch is het dan wellicht onjuist al met het moderne wereldbeeld te komen. Anderzijds worden zeer primitief levende volkeren door de moderne communicatiemiddelen bij wijze van spreken vanuit het stenen tijdperk met het tijdperk van de ruimtevaart geconfronteerd. Men heeft in Afrikaanse hutten soms eerder een TV-toestel dan boeken. De kerk zal dus sneller moeten moderniseren. In dat opzicht kan zij van de Bahá'í als jong geloof veel leren. Teilhard lijkt aanmerkelijk minder optimistisch ten aanzien van de verwezenlijking van een wereldeenheid in de komende eeuw. Hij ziet deze ook niet als een eenheid van volkeren, maar als het eindpunt van een zeer lange evolutie, waarin iedere persoon zichzelf vervult in Christus, het punt Omega.

IS ER TUSSEN WERELDCULTUREN EEN NIEUWE GESPREKSVORM NOODZAKELIJK EN MOGELIJK?

door Wim van Eyden

SAMENVATTING

De communicatie- of gespreksvormen, die gedurende tweeënhalft millennium zijn ontstaan en zich in ons ICT-tijdperk verder ontwikkelen, vertonen een fundamentele tekortkoming. Toen de kennis- en cultuurkringen nog klein waren, viel dat niet zo op. Geestelijk had men voldoende gemeenschappelijk om elkaar - ook als het moeilijk werd - te begrijpen en aan te voelen. Nu die kringen aanzienlijk zijn uitgegroeid en elkaar gaan overlappen, wordt die tekortkoming binnen en tussen de wereldculturen steeds duidelijker. De kennis- en cultuurkringen zijn te groot en te divers geworden, waardoor men voor een goed onderling begrip en juist aanvoelen geestelijk te weinig gemeenschappelijk heeft. De wereldwijd toenemende ernstige conflictsituaties blijken dan ook nog steeds niet (of slechts zelden) middels de bestaande communicatie- of gespreksmethodieken op te lossen, laat staan te voorkomen.

Bedoelde fundamentele tekortkoming wordt treffend verwoord in de paradox *Pour discuter, il faut être d'accord*.² Willen we voorkomen dat belangrijke culturele ontmoetingen en gesprekken op lokaal, regionaal en mondiaal niveau verzanden in oeverloos gezwam of verholen onverschilligheid, dan zegt deze paradox, dat men gedurende het gehele proces elkaar ergens op moet kunnen aanspreken. Daar is meer voor nodig dan de alom gepreekte verdraagzaamheid en verzoening. Ook meer dan een zo goed mogelijke toepassing van al hetgeen in diverse, gedurende vijftienghonderd jaar ontwikkelde communicatie- of gespreksmethodieken wordt aanbevolen. Nee, dit *accord* slaat op de noodzaak te beschikken over een formeel, open en dynamisch referentienetwerk. Een model met andere woorden, dat via retroreflectie of actieve reductie tot diepergelegen niveaus cultuurvergelijking mogelijk maakt. Daartoe moet het zoveel mogelijk vrij zijn van paradigma's. Kortom, een wijsgerig opgezette *dieptestructuur*. De bestaande en oude culturen kunnen daarbinnen dan als authentieke invullingen of *oppervlaktestructuren* worden beschouwd. Zij moeten zichzelf daarbinnen ook kunnen herkennen. Vanuit de gezamenlijk aanvaarde dieptestructuur geven de deelnemers aan de nieuwe communicatie- of gespreksmethodiek hun verschillende ervarings-, denk- en belevingswerelden (of anders gezegd hun oppervlaktestructuren) een plaats.

Om de mogelijkheid van zo'n nieuwe communicatie- of gespreksmethodiek toe te lichten zal dieper worden ingegaan op het door Libbrecht ontwikkelde Comparatief Model, dat (a) in zo'n dieptestructuur zou kunnen voorzien, van

² Om vruchtbaar te kunnen discussiëren, moet er sprake zijn van overeenstemming.

waaruit (b) zich die nieuwe communicatie- of gespreksmethodiek binnen en tussen de (wereld)culturen zou kunnen ontwikkelen zonder dat (c) hierbij één van hen zou kunnen overheersen. Tenslotte zal d.m.v. een aantal toepassingen - hier genoemd comparatieven - een en ander nader worden toegelicht.

I - OVER DE NOODZAAK

1.0 Het onderwerp dat hier aan de orde is had ik in mijn enthousiasme aanvankelijk de titel willen geven *Een nieuw type dialoog tussen wereldculturen*. Deze titel zou echter de indruk hebben gewekt, alsof noodzaak en mogelijkheden van zo'n nieuw type gesprek reeds zijn aangetoond en er reeds een geschikte keuze uit die mogelijkheden is gemaakt.

1.1 Het is natuurlijk nog maar de vraag, of de bestaande en vertrouwde gespreksvormen niet meer voldoen. Moeten zij wel door nieuwe worden vervangen? En met deze bestaande gespreksvormen bedoel ik dan enerzijds de dialogen, discussies, disputen, debatten, polemieken, twistgesprekken etc., die wij allen zo goed kennen. Maar anderzijds ook die technieken, die vanwege de gebleken ontoereikendheid van deze bekende vormen de laatste decennia in het Westen zijn ingevoerd. Ik denk dan met name aan socratische en sociocratische gesprekstechnieken. In Zuidoost-Azië kent men de *musyawarah*. Het is daar de vanouds heersende techniek om tot een gemeenschappelijke besluitvorming te komen. Deze communicatie- of gespreksvorm wedijvert in ouderdom met de socratische dialogen. Maar er zullen zich in ons ICT-tijdperk nog andere vormen aandienen. Uit het explosief groeiende wereldwijde net van digitale snelwegen zullen zich ongetwijfeld geheel nieuwe communicatie- of gespreksvormen ontwikkelen. Laat ik ze hier voorlopig *technologische communicatie- of gespreksvormen* noemen.

1.2 Anderzijds kun je je afvragen, of het wel verstandig is dit onderwerp juist nu aan de orde te stellen. Zijn de tegenstellingen en conflicten zowel binnen als tussen de wereldculturen niet juist dankzij de vele verschillende communicatie- en gespreksvormen explosief toegenomen? Zowel in het Oosten als in het Westen? Ik wijs hierbij op de conflicten, ontstaan en gevoed door diepgewortelde fundamentalistische, dogmatische en nationalistische tendenties. Ze komen vaak in een vreemde mengelmoes (*cocktail*) in vrijwel alle culturen, religies en staten voor. En dan zwijgen we nog maar over de sterk conflicterende materiële belangen en machtsposities, die zich hierachter verschuilen. Moet niet gevreesd worden, dat daarin ook door ons model voorlopig en zeker niet al in het begin van het komende millennium veel zal kunnen veranderen?

Zeker, deze situatie zal voor enkele op de toekomst gerichte, mondiaal en evolutionair denkende mensen juist een sterke stimulans betekenen. Op hen vestigen wij de hoop op een creatieve ombuiging van de vaak gevaarlijke

omstandigheden. Helaas moet worden vastgesteld, dat de overgrote meerderheid zowel in oosterse als westerse samenlevingen ontmoedigd is door het resultaat van overlegsituaties tot dusver. Van hoog tot laag valt een zekere onverschilligheid zo niet vijandigheid te bespeuren ten opzichte de eigen en ook van andere culturen. En vraag dan maar eens om welwillende aandacht voor iets nieuws, voor een nieuwe communicatie- of gespreksmethodiek, die niet beperkt blijft tot de eigen beperkte kennis- en cultuurkring, maar die een wereldwijde culturele uitstraling zou kunnen hebben en daardoor ook grensverleggend zou kunnen zijn!

2.0 Ter voorkoming van misverstanden allereerst twee opmerkingen, die duidelijk moeten maken waar het mij *niet* om gaat. Alsmede enkele tekstuele afspraken.

2.1 In de eerste plaats ben ik er geenszins op uit om bestaande gespreks- of communicatievormen aan te vallen of zonder meer door nieuwe te vervangen. Ze hebben elk voor zich hun functie en betekenis, afhankelijk van hun geschiedenis en de situatie waarin men zich bevindt..

2.2 Evenmin wil ik het gevaar dat dreigt van fundamentalistische, dogmatische of nationalistische tendenties onderschatten. Het is overal in de wereld aanwezig. Met name in de centra van de macht. Het is zeker geen uitzondering, dat het establishment hier zijn gevestigde materiële belangen en posities naar buiten toe gelegitimeerd probeert te handhaven en te vergroten. Dat dit in veel gevallen ten koste gaat van het gewone volk behoeft nauwelijks betoog. Ik heb er zowel in de oostelijke als in de westelijke wereld teveel persoonlijk van gezien en ervaren, om mij niet in hoge mate van de gevaarlijk mix van deze tendenties bewust te zijn en ze niet zéér te vrezen.

2.3 Het is genoegzaam bekend, dat bij belangrijke verschillen en spanningen tussen wereldculturen, deze vaak zijn terug te vinden of zelfs hun oorsprong vinden binnen die culturen zèlf. Hun eenzijdige benadering van de werkelijkheid blijkt deze spanningen op te roepen. In de loop van deze tekst en meer speciaal in 8.1 zal dit worden uitgewerkt. Veranderingen in een bepaald cultuurtype blijken vaak in de praktijk meer of minder sterke vernieuwing van het oude te zijn. Als ik echter in dit artikel de termen *nieuwe vorm* c.q. *nieuw type* gebruik dan zal het steeds gaan om dieper liggende en grensverleggende d.w.z. om wezenlijke en verder doorwerkende vernieuwingen.

3.0 Waar het mij in tegenstelling tot 2.1 en 2 *wèl* om gaat is de vraag, hoe te reageren op op- en aanmerkingen van hen, die ik dit artikel tevoren liet lezen.

3.1 Formeel heb ik dit gedaan door uit te gaan van een meer bescheiden titel dan in de aanvankelijke opzet, namelijk: *Is er tussen wereldculturen een nieuwe gespreksvorm noodzakelijk en mogelijk?*

3.2 Inhoudelijk leidden de reacties ertoe, dat ik me nog grondiger ging verdiepen in de mijns inziens tweeledige *cruciale vraag*:

I. Hoe komt het toch, dat vele culturele ontmoetingen en gesprekken, die met de beste voornemens tussen de wereldculturen zijn begonnen,

- vaak onbedoeld of onbewust uitlopen op diplomatieke of redekunstige dialogen, discussies, disputen, debatten of twistgesprekken, waardoor ze - als ze niet al doodlopen in onverschilligheid als maskerade voor verdraagzaamheid -
- tenslotte ontaarden in polemieken, zijnde het uitbuiten van elkaars zwakste zijde? Maar daar blijft het dan helaas niet bij, want
- polemieken leiden via polarisatie binnen gemeenschappen en samenlevingen tot verkettering (verbaal geweld) en kunnen tenslotte zelfs leiden tot oorlog (fysiek geweld). Zowel in de geschiedenis van de oosterse als in die van de westerse samenlevingen is hiervoor genoeg bewijsmateriaal te vinden.

II. De andere helft van deze tweeledige *cruciale vraag* betreft de praktische kant. Namelijk: Hoe kunnen zulke ontaarding en het beste worden voorkomen?

Hiertoe moeten we eerst heel kort de belangrijkste fasen van de bestaande communicatie- of gespreksmethodieken nagaan. Het begint met een meer of minder systematische inventarisatie alsmede een globale vergelijking van concrete, vaak niet of moeilijk vergelijkbare opvattingen, standpunten, leef- en denksystemen enz., die - vanwege de crux van dit artikel - hier verder tezamen ook wel *oppervlaktestructuren* zullen worden genoemd. Dan volgt een onderlinge kritische bespreking van wat de ingebrachte concrete oppervlaktestructuren voor eenieder van de deelnemers nu eigenlijk inhouden, waarbij soms ook de eigen oppervlaktestructuren ter discussie worden gesteld. Vervolgens een logisch beredeneerde beoordeling ervan. En tenslotte een beargumenteerde vaststelling van wat het juiste c.q. het beste is.

Wanneer in dit proces de te onderzoeken, vaak moeilijk of niet vergelijkbare oppervlaktestructuren, onderling tóch worden vergeleken, typeert men dit proces - overeenkomstig Chomsky - als een *passieve reductie* van oppervlaktestructuren. Gelet op de sociale en psychische druk, waaronder tijdens zo'n proces naar politiek correcte oplossingen wordt gestreefd, zou men hier ook kunnen spreken van een *vlucht naar voren*, een vlucht naar *De Waarheid*, d.i. dan naar *Het Eigen Gelijk*. De praktijk heeft inmiddels uitgewezen dat langs deze weg de oplossing niet kan worden gevonden en dus ook niet moet worden gezocht. Dit wordt natuurlijk sterker ervaren naarmate de problemen waarom het gaat belangrijker zijn. Ik denk dan met name aan besprekingen tussen wereldleiders over *ultimate concerns*.

4.0 De tweeledige cruciale vraag die in 3.2 (I en II) uitvoerig is toegelicht, geeft naar alle waarschijnlijkheid de situatie zoals die in principe wereldwijd heerst redelijk goed weer. Zij roept aldus de volgende praktische vragen op:

4.1 Allereerst: Is het niet verstandiger voorlopig te *zwijgen*? D.w.z. met het zoeken naar een nieuwe communicatie- of gespreksvorm tussen (wereld)culturen te *wachten*, tot bedoelde fundamentalistische, dogmatische en nationalistische tendenties en hun cocktails voldoende zijn uitgeraasd en diensengevolge ook de etnische en godsdienstige zuiveringen goeddeels zijn uitgewoed?

4.2 Maar ook: Is het niet veel beter, als we in de aldus ontstane tussentijd minder uitdagende en frustrerende onderwerpen met elkaar gaan bespreken en onderzoeken? Ofwel, verdient het niet de voorkeur ons te richten op één of meer oude of hedendaagse grote denkers of geleerden, dichters of mystici in oost of west? Op een echte onderlinge vergelijking van ons creatief aansprekende grote figuren? Op één of meer belangrijke, oude of hedendaagse, westerse of oosterse ervarings-, denk- en belevingswerelden? Heeft het niet meer zin de ons thans wereldwijd inspirerende benaderingen van kosmos en natuur, van mens en samenleving met elkaar te vergelijken? We kunnen zo nog even doorgaan. Onderwerpen genoeg! Maar is dit dan geen vlucht? Gebeurt dit dan niet allemaal in de hoop voorlopig te zijn verlost van tē zware uitdagingen en beslissingen? Alleen omdat we de omstandigheden moeilijk kunnen overzien en nauwelijks meer weten in te schatten?

5.0 Helaas! Zo eenvoudig het wellicht lijkt om de vragen in 4.1 en 4.2 met ja te beantwoorden is het niet. Want - en dit moge in het vervolg duidelijk worden - de genoemde *tussentijdse* onderwerpen brengen op zich zèlf reeds interpretatieproblemen met zich mee. En deze vertonen een sterke overeenkomst met die, welke samenhangen met de cruciale vraag naar de noodzaak en mogelijkheden van een nieuwe mondiale communicatie- of gespreksvorm. Dit is dan ook de reden waarom zij eenzelfde oplossingsmethodiek vereisen. Dit geldt in het bijzonder voor de in 4.2 voorgestelde echte vergelijkingen. De genoemde tussentijdse onderwerpen kunnen ons zodoende géén intellectuele rustpauze bezorgen. Integendeel, de bestudering van dergelijke tussentijdse onderwerpen is vanwege de bijzondere problemen die ze oproepen niet alleen een uitstekende voorbereiding, maar zij is zelfs noodzakelijk voor een evenwichtige en creatieve benadering van de nagestreefde nieuwe mondiale communicatie- of gespreksmethodiek.

5.1 De hier bedoelde interpretatieproblemen worden veroorzaakt, doordat het bij deze minder frustrerende tussentijdse studies in feite steeds gaat om cultuurverschijnselen, groepen of personen in het soms lang voorbijge verleden. Je kan dus niet meer *live* nagaan hoe het precies was of wat de eigenlijke bedoeling is geweest. Het moge academisch nog zo interessant en wetenschappelijk nog zo onderbouwd zijn, het blijft steeds een interpretatie vanuit je eigen cultuur van hier

en nu inzake een andere cultuur van daar en toen, met alle daarmee gepaard gaande misvattingen en meningsverschillen. De beste manier om desondanks niet in een verlamdend of onvruchtbaar scholastisch academisme te vervallen, is, dat men de genoemde onderwerpen vanuit het verleden en heden steeds in functie van de toekomst benadert, dus als een *dynamisch* proces, in plaats van bij je studie alleen je eigen academisch gelijk met betrekking tot het verleden na te streven. D.w.z.: door een *evolutionaire* c.q. *synergetische* benadering en niet door een *statische* c.q. *essentialistische*.

5.2 Wat houdt dit in en hoe kan dit worden bereikt? En in hoeverre vertoont dit alles specifieke overeenkomsten met het zoeken naar een nieuwe mondiale communicatie- of gespreksvorm zoals in 5.0 reeds werd gesuggereerd? Voor de beantwoording van deze vragen moeten we terug naar de reeds in 3.2 gestelde tweeledige cruciale vraag, t.w.:

I. De vraag, waardoor belangrijke culturele gesprekken en dialogen, die met de beste bedoelingen binnen en tussen de wereldculturen zijn begonnen, zo gemakkelijk ontaard(d)en in polemieken, met als onvruchtbare eindresultaten: patstellingen, polarisatie en strijd en daarbij als klap op de vuurpijl oorlog en geweld.

II. De vraag, hoe zo'n ontaarding met haar gevolgen al in de wortels van haar mogelijk ontstaan kan worden tegengegaan, d.w.z. reeds vanaf de aanvang van zulke gesprekken kan worden voorkomen.

Afgezien van allerlei menselijke zwakheden en pertinente onwil ligt volgens de in het tweede deel van dit artikel te bespreken *Comparatief Wijsgerige Benadering* van Libbrecht en mij:

A. de diepere zo niet diepste oorzaak hierin, dat in zo'n dialoog niet vanaf het begin de allerbelangrijkste vraag als een rode draad door alle gesprekken heen loopt. Ik bedoel de vraag naar de *mogelijkheidsvoorwaarden* voor de verschillende aan de orde zijnde, op zich zelf respectabele maar helaas vaak niet of moeilijk te vergelijken oppervlaktestructuren (opvattingen, meningen, verlangens, standpunten, denk- en leefsystemen, culturen, etc.).

Zelfs in het geval men, overeenkomstig enkele van de bestaande communicatie- of gespreksvormen, bereid is de eigen oppervlaktestructuren ter discussie te stellen, ze a.h.w. pro forma en minstens voor de duur van het gesprek op te geven, zijn en blijven ze door hun oppervlakkige onvergelijkbaarheid als zodanig onverzoenbaar en vaak niet eens communiceerbaar. Daarom is het niet alleen beter, maar zelfs noodzakelijk, dat:

B. de gespreksdeelnemers zich gezamenlijk vanaf het begin buigen over de vraag naar de *dieptestructuur* van de verschillende door hen ingebrachte concrete oppervlaktestructuren, de vraag dus naar hun *complementaire oorsprong*.

Dus juist het omgekeerde van de in 3.2 genoemde vlucht naar voren. Net als in de moderne natuurwetenschappen zou men hier ook kunnen spreken van *retroreflectie*, d.w.z. terugbuiging naar de bron of oorsprong, waaraan de vele β -wetenschappen juist hun grote bloei hadden en nog steeds hebben te danken.

5.3 Het vorenstaande wil in ons geval zeggen, dat we ons:

- eerst moeten terugbuigen naar de steeds dieper liggende vragen, waarop
- de tot oppervlaktestructuren uitgroeide opvattingen, standpunten, meningen,
- denk- en leefwerelden edgl. in de desbetreffende (wereld)culturen
- evenzovele plaats- en tijdgebonden existentiële antwoorden waren.

Zo'n benadering spoort, zij het in omgekeerde (blik)richting, geheel met de vele discreet verlopen stappen in de evolutie. Immers, tijdens die creatieve voortgang hebben eerdergenoemde grote figuren en culturen, denk- en leefwerelden op hun beste, meest geïnspireerde momenten in hun millennia lange cultuurgeschiedenis, elk op eigen wijze hun creatieve bijdragen geleverd aan een, nu de ganse wereld omspannend, complementair cultureel evolutieproces. Een creatieve voortgang, die op het einde van ons millennium wereldwijd een *cruciale fase* heeft bereikt en meer in concreto: sinds het breukvlak tussen het Griekse denken en het hedendaagse procesdenken, rond de overgang van 19e naar 20e eeuw.

6.0 De beschouwing, waarvan het eerste deel inzake de noodzaak van een nieuwe gespreksvorm nu moet worden afgerond, is niet ontstaan uit behoefte aan intellectuele dikdoenerij op een hoog abstractieniveau annex alle daarbij behorende stokpaardjes, maar is geboren uit een praktische bekommernis om echte ontmoetingen en gesprekken binnen en tussen de wereldculturen. Om dat nog eens te benadrukken, zal hier dieper worden ingegaan op de aan het slot van 5.3 genoemde wereldwijde *cruciale fase*. Zulks om de noodzaak van een aangepaste communicatie- of gespreksmethodiek binnen en tussen de wereldculturen nog eens en wel zo stringent mogelijk aan te tonen.

6.1 Het is in de eerste plaats een *cruciale fase*, omdat rond de overgang van het 2e naar het 3e millennium vrijwel elk land ter wereld multicultureel, multireligieus, multiraciaal en/of multi-etnisch is. Allemaal meer of minder gemengde samenlevingen dus. Dit betekent, dat onontkoombaar de volgende vragen op ons afkomen:

a. Hoe kunnen wij tussen de (wereld)culturen in de toekomst een zinvolle ontmoeting en een vreedzaam samenleven en samenwerken inhoudelijk en ook structureel vergemakkelijken, vooral als het gaat om integratieprocessen in zulke gemengde samenlevingen?

b. Hoe kunnen de historisch reeds in gang gezette echte ontmoetingen tussen de wereldculturen worden beveiligd en uitgebouwd? Gebeurt dit namelijk niet, dan zullen we zeker weer terugvallen op de oude feodale, koloniale of imperiale verhoudingen; met overigens dit verschil, dat men toen slechts zeer weinig macht nodig had om over zeer uitgestrekte gebieden groot gezag uit te oefenen, terwijl men thans na WO.II, om maar een beetje gezag te hebben over een relatief klein gebied, over een enorme supermacht moet beschikken.

En tenslotte nog de belangrijkste vraag:

c. Hoe kunnen wij in het kader van een nieuwe communicatie- of gespreksvorm tussen de wereldculturen juist hun verschillen vruchtbaar maken? Want waar we zeker niet naar toe moeten, is gelijkschakeling van culturen. Zo'n afgedwongen of geleide cultuurnivellering is een verarming en roept als reactie juist die fundamentalistische, dogmatische en nationalistische tendenties met hun cocktails op, alsmede de veelal daarmee gepaard gaande massaslachtingen.

6.2 Het is in de tweede plaats een cruciale fase, omdat we in de dagelijkse praktijk overal ter wereld precies het tegenovergestelde zien gebeuren. Want overheersend is de nog steeds bestaande neiging om rond culturen - figuurlijk en als het kan ook letterlijk - Berlijnse Muren en IJzeren of Bamboe-Gordijnen op te trekken. Denk aan slogans als * "Eigen volk, eigen natie, eigen staat c.q. eigen kerk eerst" * "Voorbij het Suezkanaal gelden de tien geboden niet meer" * "Eigen ideologie c.q. eigen normen en waarden c.q. eigen zeden, gebruiken en gewoonten eerst" * "Ieder voor zich en god voor ons allen" (en de duivel hale de laatsten) * edgl.

Tot vele van deze slogans achten volks(mis)leiders en demonstranten zich gelegitimeerd door de vermeende *incommensurabiliteit* van culturen, in goed Nederlands: hun vermeende *onvergelijkbaarheid*. Maar feitelijk verschuilen zij zich achter dergelijke quasi-wetenschappelijke kreten om niet buiten het eigen vertrouwde kennis- en cultuurkringetje te hoeven treden. En sprekend in termen van het - in het 2e deel van dit artikel te bespreken - *Comparatief Model* van Libbrecht, om niet die universele *krachtruimte van menselijk transcenderen*³ te hoeven binnengaan en de menselijke d.i. de natuurlijke, rationele en mystieke mogelijkheden te gaan onderzoeken, een synergetische ruimte, waarin je hele

³ De *krachtruimte van menselijk transcenderen* in het *Comparatief Model* komt in principe overeen met de noösfere of de gehominiseerde fase van de evolutie bij Teilhard de Chardin.

ervarings-, denk- en belevingswereld kritisch wordt bevraagd en creatief wordt aangesproken.

6.3 Dit alles stelt ons voor de onontkoombare vraag, hoe het toch mogelijk is, dat er in zo'n cruciale fase in de cultuurgeschiedenis nergens ter wereld één universiteit, hogeschool, academie of wetenschappelijke instelling voor onderzoek en ontwikkeling, resp. één kerk of raad van kerken, één staat of groep van staten, één geestelijk of wereldlijk genootschap, één culturele instelling of beweging, kortom nergens een gezaghebbende instelling te vinden is, die zich deze brandende problematiek theoretisch en praktisch op authentieke wijze aantrekt, d.w.z. zonder hierin eigen belang na te streven.

Het toont nog eens aan, dat thans op geestelijk zowel als wereldlijk terrein, d.w.z. in vrijwel alle wereldculturen en wereldreligies, fundamentalistische, dogmatische en nationalistische tendenties, inclusief hun cocktails, vooralsnog de overhand hebben. Hierdoor worden binnen en dus ook tussen deze wereldculturen en wereldreligies onbewust nog steeds barricades tegen wederzijds begrip, ontmoeting en samenwerking opgeworpen. Het lijkt wel of ondanks de virulent heersende globalisering (of misschien wel juist daardoor), alles ten gevolge van een soort geestelijke verschraling als droog zand uit elkaar valt. Zoals reeds gezegd: een wel zeer onvruchtbaar draagvlak voor het creatief ontwerpen en toepassen van een nieuwe mondiale communicatie- of gespreksmethodiek, die binnen en tussen de wereldculturen en wereldreligies grensverleggend zou kunnen zijn.

Deze situatie vormt wel een schril contrast met die, waar Teilhard de Chardin van droomde. Of is ze juist de voorbode van iets nieuws...?

Het eerste deel van deze beschouwing sluit ik hier af in de hoop, dat met de voorgaande punten 1 t/m 6 de noodzaak van een nieuwe communicatie- of gespreksmethodiek binnen en tussen de wereldculturen voldoende is aangetoond.

(Wordt vervolgd)

AOS CONCREET I : DE RELIGIEUZE SYNTHESE

Benedict Broere

"Alle doen is kennen, alle kennen is doen.

Alles wat wordt gezegd, wordt door iemand gezegd."

Humberto R. Maturana, Francisco J. Varela⁴

"Er zijn talloze manieren om de beperkingen van het representatie-paradigma samen te vatten, het idee dat kennis in wezen bestaat in het in kaart brengen van de wereld. Maar de eenvoudigste manier om het probleem te omschrijven is: ze zien de kaartenmaker over het hoofd."

Ken Wilber⁵

"De grote postmoderne ontdekking is dat noch het zelf noch de wereld vooraf gegeven zijn, maar dat ze in contexten en achtergronden bestaan die een geschiedenis kennen, een ontwikkeling doormaken."

Ken Wilber⁶

*"Mijn model is gebaseerd op de veronderstelling, dat er iets in onze soort (een eigenschap van ons brein) is, dat ons doet geloven in een hogere orde dan we rondom ons waarnemen."*⁷

Michael S. Gazzaniga

Enige tijd geleden had ik Henk Hogeboom aan de lijn om iets te bespreken over het artikel *Variatie op een thema*, en hij vroeg mij op een gegeven moment of ik na dit grote artikel nog meer zou schrijven voor *GAMMA*. Ik antwoordde dat ik dat graag zou willen doen, maar dat ik dan zou proberen om het AOS-principe meer concreet te maken, meer tastbaar in de werkelijkheid van alledag. Het zou meer helder moeten worden wat bijvoorbeeld de politieke, economische en sociale betekenis is van AOS, wat het Godsbeeld is bij AOS, en het wereldbeeld, het mensbeeld, enz. Als je zou willen leven volgens AOS, hoe werkt dat dan? Wat doe je dan wel? Wat doe je niet? Waar zou je naar streven? Wat is je doel? Wat is je zin van bestaan? ⁸ Natuurlijk zullen mijn antwoorden op deze vragen slechts een *pogen* zijn om, redenerend vanuit het AOS-principe, een juist antwoord te geven. Gegeven de enorme complexiteit van de concrete werkelijkheid is het erg moeilijk antwoorden te geven op bijvoorbeeld levensvragen in concrete situaties. Daarom zal er, meer nog dan in de vorige artikelen, en uiteraard weer gebruik makend van de inzichten van

⁴ Humberto R. Maturana en Francisco J. Varela, *De boom der kennis. Hoe wij de wereld door onze eigen waarneming creëren*, Contact, Amsterdam, 1988, p. 19.

⁵ Ken Wilber, *Een beknopte geschiedenis van alles*, Lemniscaat, Rotterdam, 1997, p. 84-85.

⁶ idem

⁷ Dr. Michael S. Gazzaniga, *Reis door het brein. De magische wegen van de geest*, Kosmos, Utrecht/Antwerpen, 1991, p. 185.

⁸ Voor een uiteenzetting van het AOS-principe, zie: Benedict Broere, *Variatie op een thema*, in *GAMMA*, dec 1998, *GAMMA* 1, feb 1999, *GAMMA* 2, april 1999. Zie ook eerdere publicaties in *GAMMA*: *Analyse, synthese en omega* (dec. 1996), *Omega* (mrt. 1996), *Kunst en wereld* (juni 1996), *AOS in de culturen* (aug. 1997), *The Big Picture* (april 1998), *Botsende beschavingen* (aug. 1998).

ter zake kundigen, gezocht moeten worden naar *beschrijvingen van processen* (politieke, economische, psychologische, culturele, theologische, kosmologische, enz.). Daarbij zal ik dan trachten te wijzen op een mogelijk juiste richting daarin.

Dat het erg moeilijk is om richting te wijzen in het meer complexe concrete, zien we als we zelf proberen een beschrijving te geven van verschillende vormen van muziek naar hun structuur en de erdoor opgeroepen emotie. Want in de grond is muziek eenvoudig te beschrijven: het is een samenspel van melodie en ritme. Maar waarin bestaat eigenlijk concreet de muziek van Bach, Gershwin of Stevie Wonder? Het abstracte is eenvoudiger te omschrijven dan het concrete. Zo is ook de wereld vlakbij het abstracte AOS eenvoudiger te omschrijven dan de wereld dichtbij de concrete complexe werkelijkheid. Als men dan toch vragen wil beantwoorden die meer op het concrete betrekking hebben dan op het abstracte, vergt dat meer woorden, meer omschrijving. En dat brengt ook meer twijfel met zich mee. Men moet meer slagen om de arm houden bij zijn antwoord.

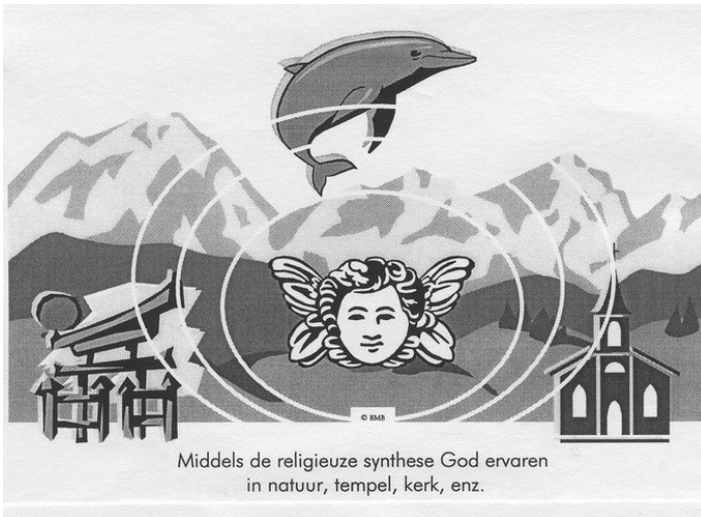
Een belangrijk punt hierbij is dat het gehele AOS-project op zich helemaal geen zekerheid is, maar een integratie van generalisaties op generalisaties enz. die gemaakt zijn naar aanleiding van concrete religieuze, rationele en/of zintuiglijke ervaringen. Zodat je zou kunnen zeggen dat het spreken vanuit AOS richting het meer concrete, is als het proberen meer inzicht te krijgen in het domein van het concrete, vanwaaruit in eerste instantie AOS ontstaan is. Eigenlijk komt het erop neer dat je constant redeneert van abstract naar concreet en omgekeerd van concreet naar abstract, een beweging die in de filosofie bekend is als de afwisseling van respectievelijk *deductie en inductie*. Ten aanzien van deze op en neer gaande stroom van ideeën wil ik meer duidelijk krijgen over de trend van ontwikkeling in de concrete werkelijkheid waar we deel van zijn. Mogelijk blijkt dan dat AOS in het algemeen het beste kompas is bij een bewuste deelname aan deze ontwikkeling. Ik ben er eigenlijk van overtuigd, aangezien dit AOS tevoorschijn komt in de verst doorgevoerde inductie, die op deze concrete werkelijkheid wordt toegepast.

AOS concreet

Dit artikel AOS CONCREET is het eerste in een reeks van voorlopig acht artikelen. In deze artikelen zullen allerlei onderwerpen aan bod komen, maar over het algemeen gaat het toch steeds over de werkelijkheid en hoe de mens wellicht het beste in die werkelijkheid kan leven. Getracht zal worden het beeld van de werkelijkheid verder uit te diepen, wat in dit geval vooral neerkomt op het schetsen van een zo aannemelijk mogelijk Godsbeeld. Daarnaast zal ik pogen te beschrijven wat een ideale manier van samenleven zal zijn van mensen in deze werkelijkheid.

Bij dit alles is steeds belangrijk het besef dat AOS een orde is die betrekking heeft op het gehele domein van bewustzijn en materie. Zoals in vorige artikelen aangegeven is AOS als ordenings- en variatiebeginsel aanwijsbaar, direct en indirect, in het gehele domein van de materie, en is het ook aanwijsbaar in het

domein van het menselijk bewustzijn en zijn expressies: gedrag, cultuur, wereldbeelden, e.d. De voorgaande artikelen recapitulerend, onderscheid ik daarbij twee groepen van beschrijvingen van de werkelijkheid, die je zou kunnen vatten in de begrippen 'wetenschap' en 'religie'. Beide vormen van beschrijving lijken elkaar op het eerste gezicht uit te sluiten, maar kijk je dieper dan blijken ze elkaars complement te vormen. De combinatie van beide beschrijvingen geeft dan een derde, meer compleet beeld van de werkelijkheid, een interpretatie die misschien wel het beste te typeren is als *creativiteit en expressie in ontwikkeling*.

In dit eerste artikel AOS CONCREET gaat het over de *religieuze synthese*. Het is een concept dat te maken heeft met religie, mystiek en religieuze ervaring. Het heeft vooral ook te maken met het ontstaan van religies en religieuze denksystemen: hoe de mens de werkelijkheid interpreteert en daarbij vaak blijkt een *homo religiosus* te zijn.

De religieuze synthese

De religieuze synthese zie ik als onderdeel van de groep van synthesefuncties in het menselijk bewustzijn, functies als bijvoorbeeld musiceren, generaliseren, abstraheren en communiceren. Functies die steeds allerlei zaken integreren tot groter eenheid, zoals het de noten integreren tot muziek, losse informatie tot visie en idee, complexiteit tot eenvoud, individuen tot gemeenschap, enz. Functies ook die bijvoorbeeld maken dat een individu zich verbonden voelt met een partner, met

familie, met de andere leden van een gemeenschap, of zelfs met het goddelijke, de grotere werkelijkheid.

Complementair aan deze groep van synthesefuncties is er de groep van analytische functies, zoals ontleden, onderzoeken, demonteren, objectiveren, reduceren, enz. Functies waarin dus gehelen gesplitst worden in losse onderdelen: een bepaalde stof in moleculen, moleculen in atomen, protonen, neutronen, electronen, enz. Zo worden van een lichaam de organen, vezels en cellen, van het uitspannel de sterren, planeten, sterrenstelsels als delen bij het onderzoek zichtbaar..

De analytische functies maken tevens dat bijvoorbeeld een individu een zekere afstand ervaart tot andere personen. En dat men minder gevoelig is voor de meer subtiele aspecten van mensen, hun bewustzijn, hun gevoelens. Dat kan zover gaan, dat ze tot een 'ding' worden, object van onderzoek en manipulatie, volstrekt stof, materie. Deze mentaliteit kan er ook toe leiden dat men niet meer in staat is de schoonheid van iets te zien, of de intrinsieke waarde ervan te ervaren. Wat overblijft is dat men alleen nog maar een bepaald nut van iets ziet, zodat bijvoorbeeld een bos gereduceerd wordt tot hout, handelswaar, grondstof voor constructie. Verder zal een dominante analytische functie ertoe leiden dat men niet meer in staat is het heilige te ervaren, het numineuze, het goddelijke in alles. Dit kan mensen dan tot atheïst maken, of tot agnost, of ze worden gewoon onverschillig betreffende al het religieuze.

Beide groepen van functies zijn te verbinden met het menselijk brein, in die zin dat de analysefuncties zich meer in de linkerhersenhemisfeer en de synthese-functies zich vooral de rechterhersenhemisfeer concentreren. Deze functies maken zich kenbaar in uiteraard de menselijke expressie, in de vaardigheden die iemand min of meer beheerst, maar ook in het wereldbeeld, de wijze van interpretatie van en houding tot de medemensen en - ruimer gezien – ten opzichte van de ons omringende wereld.

Zo zal bij een dominantie van de analysefuncties in een cultuur als geheel de persoonlijke belevingswereld van de meeste mensen in die cultuur inkrimpen tot iets wat bijvoorbeeld sterk op het *individu* is gericht en waarin het rationele en materiële heel belangrijk zijn en het goddelijke weinig ervaren wordt. Daarentegen zal bij een dominantie van de synthesefuncties de groep, de gemeenschap, het *wij*, veel belangrijker zijn; er zal een grote gerichtheid zijn op het religieuze, het numineuze, de omgang met het goddelijke van de werkelijkheid. In het laatste geval zal aan het rationele, het logische en ontledend-onderzoekende weinig waarde worden gehecht.

Beide functies geven dus elk in een dominantie van een van hen een gedrag, een mentaliteit en wereldbeeld dat het volstrekt omgekeerde is van dat van de ander. Echter, het samenwerken van beide functies geeft een mentaliteit waarin allerlei elementen van beide tegengestelde mentaliteiten, zoals rationaliteit en religiositeit

samengaan, een onderlinge dynamiek aangaan, wat resulteert in bijvoorbeeld de neiging de wereld te interpreteren in termen van schepping, ontwikkeling, groei e.d. En dat in combinatie met nog andere factoren, zoals energie, geheugen, motivatie e.d., resulteert in het optreden van *creativiteit*, wat wel te definiëren is als het vermogen mentaal gehelen te ontleden in delen, het soort intelligentie dat een belangrijke rol speelt in IQ-tests, en delen te integreren tot gehelen, eventueel volstrekt nieuwe gehelen, bijvoorbeeld een nieuw schilderij, huis, gedicht, concert, enz.

Zo wijst David Peat op het samenwerken van analyse en synthese in de totstandkoming van muziek(werken), concerten. Dat een componist begint met een 'gevoel' voor het geheel, vanwaaruit een veelheid van onderdelen bedacht, hun interne structuur en hun onderlinge relatie onderzocht worden, om ze dan, onder het voortdurend uitproberen van allerlei passages in elkaar te voegen tot het grote geheel. Men kan stellen dat in een constante afwisseling van analyse en synthese uit een grote veelheid van mogelijkheden bepaalde brokstukken en fragmenten onderzocht worden, waarvan er een bepaald deel ook gekozen wordt en samengevoegd tot een steeds groter geheel, net zolang tot er een definitief resultaat verschijnt: de compositie.⁹

Ter illustratie de volgende ontboezeming van Wolfgang Amadeus Mozart: "De invallen die me aanstaan houd ik in mijn hoofd en ik neurie ze ook wel... Als ik ze vasthoud, valt me al heel gauw het ene na het andere in waarvan een brokstuk te gebruiken zou zijn om een pastei mee te maken, contrapunt, klanken van verschillende instrumenten, enz. Het brengt mijn ziel in vervoering, en, als ik niet word gestoord, wordt de voorstelling groter en maak ik deze steeds vollediger en helderder. Als het in mijn hoofd klaar is, kan ik het in mijn geest met één blik overzien, zoals een mooi schilderij of een aantrekkelijk persoon. En in mijn voorstelling hoor ik het niet na elkaar, zoals naderhand nu eenmaal het geval is, maar alles tegelijk. Dat is een feestmaal! Alles ontdekken en tot een geheel maken is een mooie vastomlijnde droom, maar het geheel horen is het allermooiste."¹⁰

'Invallen' en 'brokstukken' enerzijds en het 'in één blik overzien' en zelfs 'het geheel horen', vormen hier uitersten in een krachtige creativiteit.

Nu denk ik dat de religieuze synthese het menselijk bewustzijn het vermogen geeft tot ervaring van of zelfs contact met de grotere en oorzakelijke bestaanswerkelijkheid: God. In het menselijk bewustzijn is er echter een grote mate van variatie mogelijk, die maakt dat deze functie in de loop der eeuwen de basis is gaan vormen van een grote variëteit aan religieuze expressies.¹¹ Een variëteit met als

⁹ David Peat, *Synchroniciteit: brug tussen geest en materie*, Lemniscaat, Rotterdam, 1987, p. 69.

¹⁰ Arjen F. de Groot (Uitspraken verzameld door), *Musici over muziek*, Kairos, Soest.

¹¹ Animisme, polytheïsme, theïsme, Boeddhisme, Hindoeïsme, Shintoïsme, Confucianisme, Taoïsme, Jodendom, Christendom, Islam, Plato, Plotinos, Spinoza, Newton, Kant, Schelling, Hegel, Einstein, Wittgenstein, Van Gogh, Mondriaan, enz. enz.

grote lijn daarin enerzijds de moderne cultuur, waarin religie meer en meer marginaal wordt naast het dominante individualisme, materialisme en kritisch-rationele denken, en anderzijds de diverse premoderne en/of niet-westerse culturen, met overwegend een collectivistische beleving van de religie.¹²

God is dood

Toen Nietzsche stelde: 'God is dood', bevestigde hij in feite de afname van het religieuze, verbindende, collectiviserende *synthese-dominante bewustzijn*, en de toename van het splijtende, fragmenterende, detailgerichte, objectiverende, ontledend-onderzoekende en logisch-rationele *analyse-dominante bewustzijn*. Tegenwoordig is dit analysebewustzijn teveel doorgeschoten met als gevolg een cultuur die zich kenmerkt door een overmaat aan individualisme en materialisme, door nihilisme en relativisme, overmatige natuurexploitatie en ernstige sociale wanverhoudingen.

Zo schrijft Rob Hartmans in een bespreking van Francis Fukuyama's laatste boek *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*: "De immer voorschrijdende individualisering heeft ertoe geleid dat de sociale cohesie in toenemende mate verdwijnt. Mensen hebben zich niet alleen bevrijd van de knellende banden van staat, godsdienst en traditie, maar ze hebben tegelijkertijd de veiligheidsgordels doorgesneden die hen moesten beschermen tegen eenzaamheid, vertwijfeling en nihilisme."¹³

In dit boek (waarvan de vertaling in oktober '99 verschijnt bij uitgeverij Contact) beschrijft Fukuyama de dreigende verdwijning van het sociaal-maatschappelijk kapitaal ten gevolge van extreme individualisering in de westerse cultuur. Een fragmentarisering die volgens hem veroorzaakt wordt door het concurrentie-denken van het kapitalisme en die bezworen zal worden door de menselijke behoefte aan gemeenschap, samenwerking en altruïsme.

Zelf leg ik de oorzaak dieper, in die zin dat ik kapitalisme, liberalisme, individualisme, rationalisme, materialisme e.d. als aspecten zie van het analytisch-dominante bewustzijn. Het is een vorm van bewustzijn die gaandeweg de ontwikkeling van de historische culturen steeds meer tot expressie kon komen. We zien dit in beginnende wetenschap en techniek en maatschappelijke organisatie en expansie. Vooral sinds

¹² Dit verschil wordt bevestigd door bijvoorbeeld onderzoek naar vormen van intelligentie. Zo onderscheidt Howard Gardner (Universiteit Harvard) 'zeven soorten intelligentie: taalkundig, logisch-wiskundig, ruimtelijk (nuttig voor bijvoorbeeld kaartlezen of patroonherkenning), muzikaal, lichaamsbeweging (lichamelijke coördinatie), interpersoonlijk (anderen begrijpen en hun gedrag voorspellen, en intrapersoonlijk (zelfkennis). De eerste drie genoemde soorten worden in het Westen zeer gewaardeerd, de andere hebben in de geschiedenis van de westerse cultuur een sleutelrol gespeeld en doen dat in sommige niet-westerse culturen nog steeds. David Cohen, *De verborgen taal van onze geest. Een zoektocht naar de mysteries van ons bewustzijn*, Fibula/Unieboek, Houten, 1997, p. 34.

¹³ *De Groene Amsterdammer* van 18 augustus 1999, het artikel *De grote ontwrichting* van Rob Hartmans.

de Renaissance in Europa is deze vorm van bewustzijn sterk doorgebroken, wat resulteerde in onze moderne cultuur.

Deze meer omvattende analyse vindt steun in o.a. het recent verschenen werk *De al-ene mens* van Laurens van Vroonhoven, waarin hij de moderne mens als volgt typeert: "Het individu profileert zich dan als een rationeel mens en als iemand die op de eerste plaats *homo economicus* is. Hij is georiënteerd op het eigen belang en zoekt naar versterking van zijn positie door voortdurend kosten en baten tegen elkaar af te wegen. Zijn centrale interesse is beheersing en controle. Hij wil alles doorgronden om het te kunnen sturen. Kennis is voor hem ook op de eerste plaats nut en macht. Het hart is niet meer van belang. Enkel de hersenen staan centraal. Wetenschap vervangt religie. Zijn zekerheid zoekt hij niet bij andere mensen maar in zijn bezit en in macht; de portemonnaie biedt veiligheid. Andere mensen zijn vreemdelingen en in de praktijk concurrenten."¹⁴

Het is een uitgebreid complex van analytisch-dominante psychische processen die het veelvormig beeld van de moderniteit bepalen. Extreem individualisme en concurrentiedenken zijn er slechts enkele aspecten van. Van Vroonhoven schrijft bijvoorbeeld ook over het *isolement* en de *vervreemding* van de moderne mens, de *verbrokkeling* van zijn werkelijkheid, de *oplossing van zijn identiteit*, en zelfs *de dood van zijn geest*: "Als het individu in zichzelf geen eenheid meer vindt en relaties en samenhangen verbroken zijn, valt de werkelijkheid in brokken uiteen. Waar eenheid en samenhang verdwijnen, verdwijnt ook de geest."¹⁵

De diagnose is dus duidelijk: er is een teveel aan analytisch bewustzijn; en de remedie lijkt evident: méér synthetisch bewustzijn. Dit betekent echter niet een *regressie* naar het premoderne synthese-dominante bewustzijn en wereldbeeld, zoals we dat kennen van bijvoorbeeld de Middeleeuwen en van de niet-Westerse culturen. Veeleer is het aantrekkelijk een wereldbeeld te ontwikkelen op basis van analytische en synthetische inzichten, omdat je dan een wereldbeeld krijgt dat waarschijnlijk meer overeenkomt met wat die werkelijkheid werkelijk is, dan het beeld dat je krijgt als je de werkelijkheid door een analytische lens of door een synthetische lens bekijkt.

Ik zou dit willen verduidelijken met het voorbeeld van de vier blinden en de olifant. De blinden is gevraagd een beschrijving te geven van de vorm van de olifant en zij gaan daartoe het dier betasten. De eerste grijpt de slurf en denkt dat het beest een soort stofzuiger is of een eigenaardig soort slang. De tweede pakt een oor en denkt dat het om een enorme vleermuis gaat. De derde omvat een poot en denkt dat het een dinosaurus betreft. En de vierde pakt de staart en denkt dat het te raden dier een

¹⁴ Laurens van Vroonhoven, *De al-ene mens. Op zoek naar het individu*, DAMON, 1999, p. 153.

¹⁵ *De al-ene mens*, p. 142 e.v.

nijlpaard kan zijn. Duidelijk is dat tenzij niet minstens één van de blinden geheel de olifant betast of op z'n minst nauwkeurig luistert naar wat de anderen over hun ervaringen te vertellen hebben, zij nooit in staat zullen zijn de vorm van de olifant adequaat te beschrijven.

Zo is het ook met de werkelijkheid: je moet gebruik maken van het gehele spectrum van menselijke ervaring om uiteindelijk in staat te zijn het best mogelijke beeld te schetsen van de werkelijkheid. Concreet betekent dit dat je gebruik maakt van het hele wetenschappelijk én van het hele religieuze domein. Daarin is uiteraard de volledige geschiedenis van de mensheid belangrijk, omdat dan de verschillende beelden van de werkelijkheid pas duidelijk tevoorschijn komen. Beelden die verschillende lenzen verraden, verschillende vormen van bewustzijn en die de basis vormen van de verschillende *kaarten* van de werkelijkheid die de mens in de loop der eeuwen gemaakt heeft.

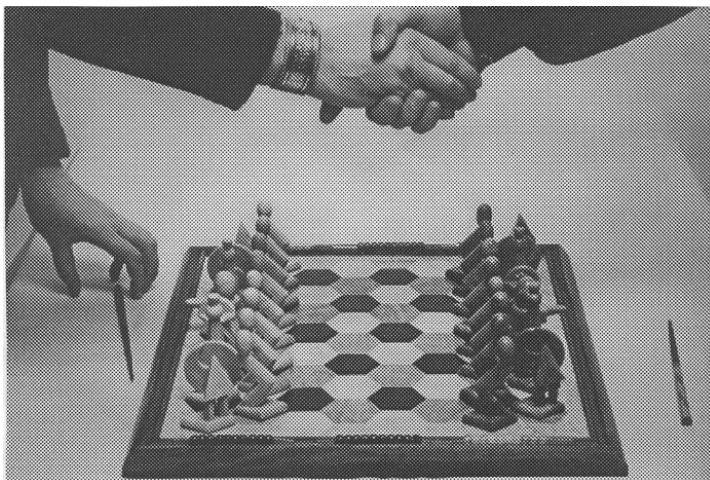
Deze kaarten of wereldbeelden zijn volgens het principe AOS te ordenen in analysedominant (bijvoorbeeld: wereld is doelloze evolutie) en syntheses dominant (bijvoorbeeld: wereld is God). In de integratie van de analytische en synthetische inzichten verschijnt dan het beeld van een geheel van creativiteit en expressie dat zich ontwikkelt naar een steeds grotere kwaliteit van bestaan en uitmondt in - zoals Teilhard de Chardin ons heeft voorgedacht - het meest volmaakte bestaan: omega.

De idee van de religieuze synthese leidt dus uiteindelijk tot een interpretatie van de werkelijkheid die voorbijgaat aan de absurditeiten van het moderne materia-listische wereldbeeld, volgens welk de wereld bijvoorbeeld het product is van louter toeval, en die tevens voorbijgaat aan het wetenschappelijk onware van de premoderne wereldbeelden zoals bijvoorbeeld de mythe van de Aboriginals, dat de Zon geboren is uit de Zonvrou.¹⁶ De interpretatie vanuit de religieuze synthese komt - al blijft het natuurlijk ook maar een interpretatie - naar mijn mening het meest van alle wereldbeelden, modern en premodern, overeen met de werkelijkheid en de weg daarin te gaan. Daarmee vertegenwoordigt het voor de mens van alle wereldbeelden het best zijn bestemming en is het ook de beste garantie voor de beleving van zijn geluk en harmonie. *(Wordt vervolgd)*

¹⁶ "Toen de wereld nog nieuw was, kreeg de Zonvrou een klein baby'tje, een meisje. Het was geen gewoon baby'tje, want haar hele lichaam straalde licht uit. Toen ze opgroeide, in het ondergrondse land ver in het westen, bleef ze zo. Toen de andere vrouwen haar probeerden aan te raken, brandden ze hun vingers aan haar lichaam alsof het een vuur was." Klare Taal, Klazien Laansma (samenst.), *Aboriginal mythen. Sprookjes uit de wereldliteratuur*, Elmar, Rijswijk, 1995, p. 23.

VREDESPEL METAPONTUM: GEEN 'SCHAAK' MAAR 'SAMENWERKING' - slot¹⁷

Terwijl bij het schaakspel de winst wordt gemaakt ten koste van de verliezer wordt bij het Metapontumspel de winst van de een onverbrekkelijk verbonden aan de winst van de ander; het moet in beider voordeel zijn, wil een zet geslaagd genoemd worden. De filosofie en de regels berusten op dezelfde principes van samenwerking en communicatie, waaruit begrip en respect al spelende voortkomen. Het scheppen van harmonie en perfectie in het steeds wisselende spelbeeld is het creatieve doel van het samenspel. Door juiste afstemming op elkaars spelpositie en mogelijkheden ontvouwt zich gaandeweg voor beide partijen een pad naar de overkant van het spelbord. De spelers zoeken naar de balans tussen het geven en nemen in het samenwerkingsproces. Als miniatuurafspiegeling van een vertrouwd overkomende werkelijkheid biedt het Metapontumspel een oefenplaats met fascinerende perspectieven voor wat betreft de kunst van samenwerken en het delen van spanning, vreugde en vriendschap.

Wie het spel wil kopen, of meer informatie of een voordracht wil, kan contact opnemen met: Stichting Metapontum, Hans-Theo en Ineke Frenkel, Oyenseweg 19, 5346 SN Oss; tel.: 0412-642611

¹⁷ Het eerste deel van dit artikel verscheen in het vorige nummer van *GAMMA* (jrg. 6, nr. 4). Het plan bestaat in volgende nummers een rubriek met voorbeeldssituaties of probleemstellingen te openen.

Uitgaande van het principe van instandhouding van gelijkwaardigheid biedt het spel door het hanteren van het 'omdraaiingsmechanisme' vaak verrassende inzichten op wederkerige positiever-betering. Velen die enige ervaring hebben met het spel, waarden vooral de esthetische kwaliteit die zich gaandeweg openbaart, waarbij het spelgebeuren het karakter krijgt van een verfijnde dans.

Verspreiding

Nadat Metapontum vormgegeven was introduceerde Hans-Theo Frenkel het spel in Amerika en sprak hij er ook met veel enthousiasme over aan de universiteit waar hij werkte. Hierbij stak hij ook zijn vredesideeën en zijn afkeur van kernwapens niet onder stoelen of banken. Dat ging de decaan van de universiteit te ver en hij eiste van Frenkel dat hij zich hierover niet meer uitliet. Frenkel kon zich hierin niet vinden, mede omdat voorstanders van kernbewapening hun mening vrijuit mochten verkondigen. Na 30 jaar in de VS werkzaam geweest te zijn besloot hij in 1985 naar Nederland terug te keren. Hij ging zich, vanuit zijn nieuwe woonplaats Oss (N.Br.), helemaal ervoor inzetten om metapontum bekend te maken. Ook richtte hij de Stichting Metapontum op, welke wil bevorderen dat er meer belangstelling ontstaat voor spelen die gericht zijn op samenwerking en educatie in plaats van op competitie en strijd. Baten en schenkingen wil de Stichting onder meer aanwenden voor de verspreiding van de vredesgedachten, met name ook via het onderwijs.

Inmiddels zijn er 1600 spellen in omloop. Fabrikanten van spellen hebben interesse getoond, maar stellen een gegarandeerde afname van tenminste 1000 stuks vooraf als voorwaarde. En daarvoor ontbreekt het de Stichting Metapontum aan financiële middelen. Maar Hans Theo Frenkel en zijn vrouw Ineke zijn vol vertrouwen dat Metapontum eens op grote schaal ingang zal vinden. Ze stellen: "De principes van het spel komen jezelf en ieder ander ook van pas in het dagelijks leven. Vermeende tegenstanders worden medestanders. Je nodigt de ander uit samen na te denken over bepaalde voorstellen of een gerezen probleem. Je komt samen tot creatieve oplossingen, waar je je beiden in kunt vinden. Zo heb je samen een brug naar elkaar toe gebouwd, door je te verplaatsen naar de kant van de ander en de ander naar jou kant. Metapontum kan in elk huisgezin een instrument zijn om onenigheden te helen; voor scholen om de grondslag van de sociale filosofie te leren; voor overheden om de hoogste standaards van ethiek uit te oefenen en machtsmisbruik te ontcrachten. Het spelen van Metapontum kan ons leren om tot samenwerking en harmonie tussen mensen en volken te komen, om zo te bouwen aan een geweldloze wereldgemeenschap."

Hoe wordt Metapontum gespeeld?

Vanuit de beginopstelling van het bord (zie afbeelding blz. 43) doen de spelers beurtelings een zet op basis van de omgekeerde spelregels van schaak, welke in een handleiding uitgelegd worden. Het is de bedoeling om in zo weinig mogelijk zetten per speler je stukken naar de overkant te brengen. Je helpt elkaar via

overleg en overeenstemming, zodat je beiden tot de meest efficiënte zetten komt die voor beide partijen qua spelpositie het meest bevorderlijk zijn. Zodra een stuk op de tegenoverliggende plaats van bestemming is aangekomen is het stuk 'gerealiseerd' (of 'thuis') en blijft daar gedurende het verdere verloop van het spel staan. Als alle stukken (via de hun toegestane zetbewegingen) hun tegenoverliggende plaats bereikt hebben is het spel ten einde. De spelers reiken elkaar de hand en bedanken elkaar voor de goede samenwerking. Op het telraam bij het spel kijkt men hoeveel zetten men heeft gedaan om de stukken aan de overkant te brengen. Tot nu toe is het meest efficiënte spel gespeeld met 32 zetten voor elke partij. Begrippen, bij dammen en schaken (en veel andere spelen), als tegenspeler / vijand / slaan / veroveren / winnen, zijn bij het Metapontumspel vervangen door medespeler of bondgenoot / vriend / verlossen / uitwisselen / realiseren of samenwerken. Het 'spannende' van het spel is niet dat je kunt winnen of verliezen, maar dat je samen tegen de moeilijkheden van het spel speelt; tegen de beperkingen en onmogelijkheden van de stukken; dat je de uitdaging van samenwerking aangaat om in zo weinig mogelijk zetten met de stukken tot een nieuwe, vooraf gekozen, eindopstelling te komen. Het gaat om samen het door jullie bepaalde doel te bereiken; het gaat om 'samen' winnen; om een avontuur in samenwerking.

Drijfveren achter morfologie -dl 2 (slot)

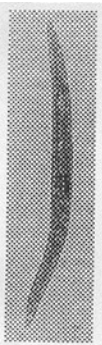
Vincent S. Scholze

Nematoden

Nematoden zijn kleine doorzichtige rondwormen, hun lengte varieert tussen de 0.5 en 10 mm. Ze vormen de individuerijkste groep van de metazoa; van elke vijf meercellige dieren op aarde behoren er vier tot de klasse der nematoden. Nematoden zijn actief als zij zich in een omgeving bevinden met voldoende water (boven het verwelkingspunt van planten). Als aan deze voorwaarde voldaan is, is er nauwelijks een substraat denkbaar waarin ze ontbreken. Ze komen voor in de grond, in en op de bodem van zout en zoet water, in planten (plantparasieten), in dieren (dierparasieten) en in feite overal waar organische stoffen afgebroken worden (Bongers, 1994).

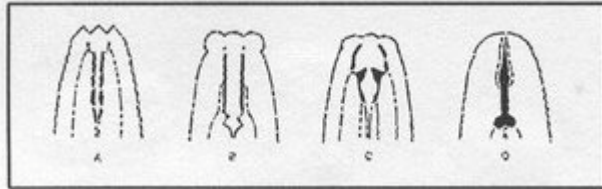
Rhabditidae (Nematoda)

Binnen de klasse der Nematoda bestaan er vele families, en een daarvan is de familie Rhabditidae. Deze familie bestaat uit bacterie-etende nematoden, waarbij enige soorten geassocieerd worden met bepaalde insecten, knaagdieren of specifieke plaatsen (habitats). De Rhabditidae vormen een veel omstreden familie, omdat de soorten vrij moeilijk te onderscheiden zijn op morfologische kenmerken. Bijna iedere taxonoom die zich met Rhabditidae bezighoudt, hanteert een andere indeling. Er zijn twee taxonomen die beide een extreme indeling hanteren. De Hongaarse taxonoom Andrassy splitst de familie op in 7 subfamilies en 24 geslachten (Andrassy, 1976). In het andere uiterste zit Sudhaus, een Duitse taxonoom, die de familie der Rhabditidae opsplitst in 4 geslachten en 18 subgeslachten (Sudhaus, 1976). De meeste andere taxonomen zitten hier wat het aantal geslachten betreft tussenin (Bongers, pers. comm.). Dit illustreert wel hoe moeilijk het is de soorten der Rhabditidae in te delen op morfologische kenmerken en daarover min of meer tot een consensus te komen.

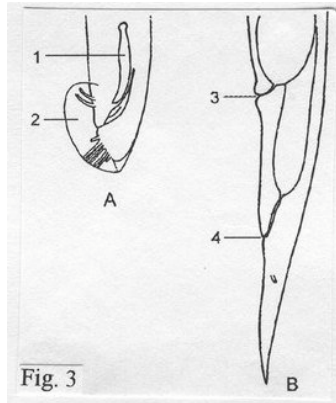

In dit artikel zal consequent de indeling van Sudhaus (1976) gehanteerd worden, waarbij het subgeslacht steeds tussen haakjes vermeld wordt. Figuur 1 is een microscopische foto van de eerste beschreven soort binnen de Rhabditidae. Een gemeenschappelijk kenmerk voor de Rhabditidae is de mondholte (ook wel rhabditide mondholte genoemd), die zich als een buis voordoet (fig. 2b). Mannetjes hebben een zogenaamde bursa copulatrix (of kortweg bursa) (fig. 3a). Dit is een orgaan waarmee het mannetje het vrouwtje vastgrijpt tijdens de copulatie. De spicula zijn mannelijke geslachtsorganen (fig. 3a) die qua vorm vaak een belangrijk morfologisch kenmerk zijn. Bij het vrouwtje speelt de positie van de vulva (geslachtsopening) een belangrijke rol (fig. 3b).

Figuur 2: vier typen mondholtes; a en b zijn bacterie-eters, c is een carnivoor en d is een plantparasiet. Type b is de typische buisvormige mondholte die kenmerkend is voor soorten der Rhabditidae. (uit Bongers, 1994)

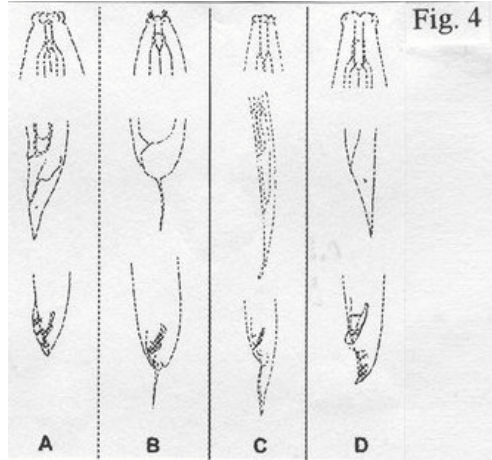
Figuur 3: mannelijke (a) en vrouwelijke (b) staart; 1 = spicula, 2 = bursa, 3 = vulva en 4 = anus. (naar Bongers, 1994)

Fylogenetische studies aan Rhabditidae (Nematoda) op basis van morfologie
 Zoals hierboven vermeld, is het lastig om de soorten der Rhabditidae uit elkaar te houden op basis van morfologische kenmerken. Fylogenetische studies (kijken naar de mate van evolutionaire verwantschap en op basis hiervan een indeling der soorten maken) kunnen de zaak iets verhelderen, maar op sommige vlakken blijven moeilijkheden bestaan. Figuur 4 laat enkele soorten zien die morfologisch verschillen; binnen de Rhabditidae zijn deze verschillen aanzienlijk.

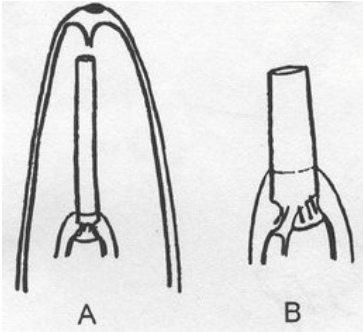
Figuur 4: de kop (met mondholte), de vrouwelijke staart en de mannelijke staart van 4 soorten uit de familie Rhabditidae:

- a** = Rhabditis (Cruzinema) tripartita Von Linstow, 1906
 - b** = Rhabditis (Cephaloboides) paraciliata Goodey, 1943
 - c** = Rhabditis (Mesorhabditis) monhystera Buetschli, 1873
 - d** = Rhabditis (Pelodera) parateres Cobb, 1924
- (naar Bongers, 1994)

Een lastig te beantwoorden vraagstuk is welke morfologische kenmerken primitief (plesiomorf) zijn en welke morfologische kenmerken in de loop der evolutie daarvan zijn afgeleid (apomorf). Men moet eraan denken het patroon en het proces van evolutie goed uit elkaar te houden: het patroon uit zich in de verschillende vormen, die door het proces gecreëerd zijn. Morfologische kenmerken die gebruikt worden voor identificatie (patronen) zijn veelal plesiomorf, terwijl fylogenie (processen) veelal gebaseerd is op morfologische kenmerken die apomorf zijn (Sudhaus, pers. comm.). Het gevaar bestaat dat men deze twee soorten morfologische kenmerken door elkaar haalt. Hierdoor kunnen fouten gemaakt worden als er convergentie en divergentie van soorten is opgetreden. Er is convergentie opgetreden als twee soorten sterk op elkaar lijken, maar in werkelijkheid niet nauw verwant zijn. Bij divergentie zijn twee soorten erg nauw verwant aan elkaar, hoewel zij morfologisch erg verschillen.

Sudhaus (1976) heeft veel studie gedaan aan de op morfologie gebaseerde fylogenie van Rhabditidae, en zijn indeling is hier dan ook op gebaseerd. De algemene voorouder, de stamsoort of oervorm, van de Rhabditidae wordt (hypothetisch) gezien als een nematode met onder andere gesloten lippen, een lange slanke mondholte en een conische (puntige) staart (Osche, 1952). Het is erg frappant te zien dat de larven van alle soorten der Rhabditidae diezelfde morfologische kenmerken vertonen. Ook een interessant gegeven is dat zelfs wanneer de volwassen nematoden van een bepaalde soort er totaal anders uit zien, de larven toch de eerder genoemde kenmerken vertonen (in de vroege stadia). Figuur 5 geeft hiervan een voorbeeld.

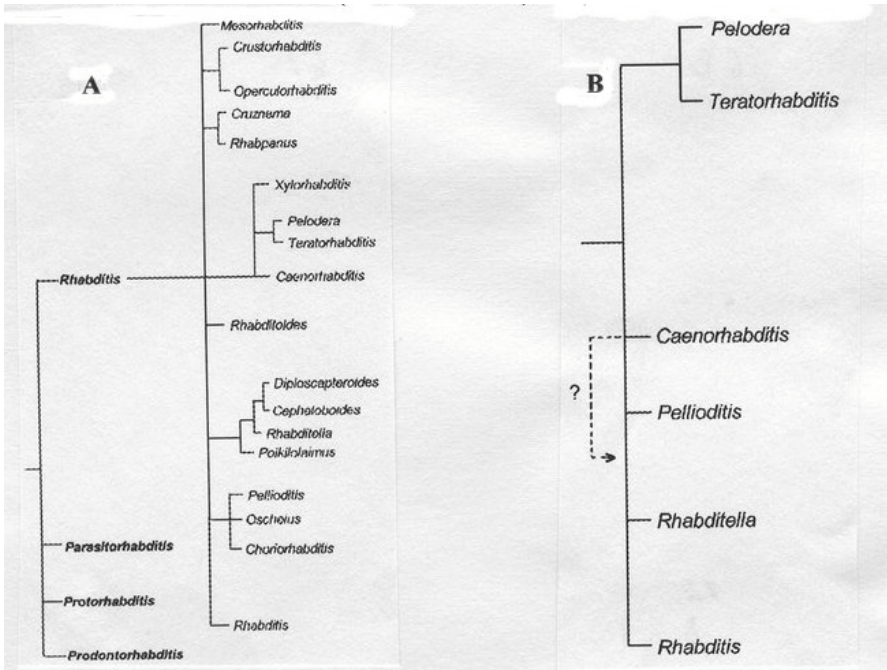
Figuur 5: Rhabditis (Rhabditis) strongyloides (A. Schneider, 1860); a = kop met mondholte van een larve, b = mondholte van een adult. (naar Osche, 1952)

Fylogenetische studies aan Rhabditidae (Nematoda) op basis van DNA-sequenties

Door de ontwikkeling van moleculaire technieken is het nu mogelijk om routinematig DNA-analyses uit te voeren. Om de evolutie van morfologie beter te kunnen bestuderen is het belangrijk om naast een morfologische fylogenie ook een onafhankelijke moleculaire fylogenie te ontwikkelen (Fitch *et al.*, 1995). Fitch *et al.* (1995) hebben een aantal moleculaire analyses uitgevoerd van soorten die tezamen zes subgeslachten vertegenwoordigen. Aan de hand van 18S rDNA-sequenties construeerden zij een mogelijke fylogenie, die meer overeenkomt met de fylogenie van Sudhaus (1976, 1980, 1993; Sudhaus & Kühne, 1989; Sudhaus & Hooper, 1994) dan met de indeling van Andrassy (1976). Daarbij moet wel vermeld worden dat de indeling sterk afhangt van de gebruikte clusteringstechniek (Bongers, pers. comm.).

Morfologie en DNA

In figuur 6 is te zien dat de fylogenie van Fitch *et al.* (1995) enige overeenkomst vertoont met de fylogenie van Sudhaus (1976, 1980, 1993; Sudhaus & Kuhne, 1989; Sudhaus & Hooper, 1994). Met name de subgeslachten *Pelodera* en *Teratorhabditis* komen goed overeen. Uiteraard moeten ook andere, en vooral verwante, subgeslachten moleculair geanalyseerd worden om meer inzicht te krijgen in de genetische achtergronden van de evolutie. De meest bestudeerde nematode op DNA-niveau is *Rhabditis (Caenorhabditis) elegans* Maupas, 1899. Fitch *et al.* (1995) hebben een paar soorten in het subgeslacht *Caenorhabditis* geanalyseerd. Heel merkwaardig is dat zij erachter kwamen dat nematoden die morfologisch bijna gelijk zijn (slechts minimale verschillen), op moleculair niveau een afstand vertonen die vijf keer groter is dan de moleculaire afstand op hetzelfde molecuul tussen verschillende klassen der vierpotige vertebraten - bijvoorbeeld tussen krokodillen en muizen (Fitch & Thomas, 1997).

figuur 6: fylogenie der Rhabditidae: a = volgens Sudhaus (1976, 1980, 1993; Sudhaus & Kühne, 1989; Sudhaus & Hooper, 1994) op basis van morfologie, b = volgens Fitch et al. (1995) op basis van 18S rDNA-sequenties - een alternatieve plaats is voor Caenorhabditis aangegeven met een pijl. (Fitch & Thomas, 1997)

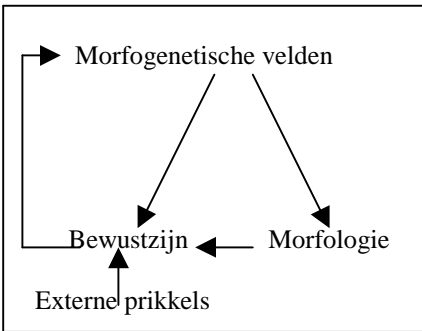
Morfogenese en evolutie

Laten we na een afdwaling door het rijk der Nematoden weer de draad oppakken bij de hypothese van de vormende oorzakelijkheid. Welke rol zou deze kunnen vervullen in het proces van evolutie? De morfogenese is een proces binnen het proces van evolutie waardoor de evolutiepatronen zich openbaren. Morfogenetische velden zouden dus de morfische eenheden aansturen en zo de morfogenese bewerkstelligen.

Morfische eenheden schakelen zich voortdurend aaneen sinds het ontstaan van de aarde. Het doel blijkt een groeiproces in zich te dragen, maar is dit louter fysisch? Voor het gemak wordt van hier af aan aangenomen dat de hypothese van de vormende oorzakelijkheid juist is. De aansturende morfogenetische velden zijn van een niet-materiële aard, net zo min als de vormende oorzakelijkheid dat is.

Het groeiproces zou dus ook een metafysisch aspect in zich moeten dragen. Uitgaande van het idee dat elke morfische eenheid een metafysisch aspect in zich draagt, kan het evolutieproces beschouwd worden als een metafysisch groeiproces. Dit metafysische aspect zou als bewustzijn betiteld kunnen worden, als de mens model staat voor een groeiproces dat zich de afgelopen vele miljoenen jaren heeft voltrokken. Morfische eenheden schakelen zich dan aaneen om niet alleen fysisch, maar ook in bewustzijn te groeien.

De morfogenetische velden sturen dus de morfische eenheden ook aan om bewustzijn te creëren. Naarmate het bewustzijn groeit, worden steeds meer ervaringen en leerprocessen (gedrag) aan de morfogenetische velden toegevoegd die dit bewustzijn indirect aansturen. Deze morfogenetische velden sturen ook via de morfische eenheden de morfogenese aan. De groei in bewustzijn zou dan ook verandering van morfologie kunnen inhouden, welke ook weer feedback geeft op het bewustzijn via ervaringen en leerprocessen (gedrag). Bij de interacties tussen morfogenetische velden, morfologie en bewustzijn komen ook omgevingfactoren (externe prikkels) om de hoek kijken, die in het gehele proces geïntegreerd kunnen worden (fig. 7). Zowel de morfologie als het bewustzijn heeft dus een zekere vorm van selectie in zichzelf, en deze evolueren dus samen - ze zijn afhankelijk van elkaar.

Figuur 7: Interacties binnen het evolutieproces

Met een verdere blik door het metafysische oog zou een glimp opgevangen kunnen worden van de eigenlijke vormende oorzakelijkheid, het aansturende principe achter de morfogenetische velden. Aannemelijk is hierbij dat de lijn doorgetrokken wordt vanuit het bewustzijn. Weer gekeken vanuit het model van de mens, zou men de ziel kunnen betitelen als de aanstuurder van morfogenetische velden. In het kader van de hierboven geopperde theorie zou de ziel dan de evolutie van zowel materie als bewustzijn bewerkstelligen.

Sheldrake (1994) geeft een voorbeeld over Europese koekoeken: De jonge koekoeken worden uitgebroed en grootgebracht door vogels van een andere soort, zij zien hun ouders dus nooit. Tegen het eind van de zomer gaan de volwassen koe-

koeken naar hun winterverblijfplaats in het zuiden van Afrika. Ongeveer een maand later komen de jonge koekoeken bij elkaar en gaan ze ook naar de juiste streek in Afrika, waar ze zich bij hun ouders voegen. Het is aannemelijk te zeggen dat de jonge koekoeken instinctief elkaar herkennen en de weg naar de specifieke streek in Afrika vinden waar zij hun ouders herkennen. Maar wat is het instinct? Al dan niet door genen bepaald, zou deze informatie in het morfogenetische veld van de koekoeken kunnen zitten. Deze vogels kunnen dus een gemeenschappelijk morfogenetisch veld bezitten, met bloedverwanten of met alle soortgenoten. In dat geval kan er achter dat morfogenetisch veld een collectieve ziel schuilen. Aangenomen dat individuele koekoeken een minder groot bewustzijn hebben dan als zij samen een collectief bewustzijn hebben, streven zij ook naar groei in bewustzijn. Dit is hetzelfde principe waarop atomen moleculen zouden kunnen vormen. Als mogelijke resultaten van het eerder genoemde experiment met planten op 2 verschillende locaties de hypothese van de vormende oorzakelijkheid positief zouden ondersteunen, zou gesteld kunnen worden dat deze planten een gemeenschappelijk morfogenetisch veld bezitten en zo mogelijke ook een gemeenschappelijk bewustzijn met ziel bezitten.

Waarom is groei in bewustzijn nodig? De ziel wil enkel groeien in bewustzijn om een zodanig groot bewustzijn te verkrijgen, dat het uiteindelijk alle morfische eenheden overstijgt en mee kan resoneren met het grootste morfogenetische veld van het heelal, dat alles in zich draagt.

Conclusies

De fylogenetische studies aan Rhabditidae zowel morfologisch als moleculair beschouwende kan men zich afvragen of de morfologie louter door genen bepaald wordt. Er moet goed gedacht worden aan het feit dat wij eigenlijk niets weten over de aard en werking der genen. Of wij er ooit inzicht in zullen krijgen via een mechanistische visie is nog maar de vraag. Een aantal genen moet wel betrokken zijn op de morfogenese, maar de rol van morfogenetische velden zou een degelijke verklaring kunnen vormen voor gevonden afwijking en onverklaarde patronen in de genetica. De betrokken genen vormen de mogelijke weg tot een bepaalde morfologie, maar leggen deze niet uit zichzelf af. De morfogenetische velden kunnen hun invloed ook aanwenden op andere morfische eenheden dan DNA-moleculen. Daarnaast zou bewustzijn ook een invloed op de morfogenese kunnen uitoefenen, via complexe interacties en terugkoppeling op morfogenetische velden. In dit alles zou een oorzaak gevonden kunnen worden van de reeds eerder genoemde convergentie en divergentie.

Een opvallend morfogenetisch kenmerk bij Rhabditidae is de gelijkheid van de larven. In het licht van de hypothese van de vormende oorzakelijkheid zou het morfogenetisch veld van de stamsoort der Rhabditidae doorwerken in al haar afstammelingen. Het doorresoneren van dit veld zou ervoor kunnen zorgen dat de larven al een bepaalde startpositie meekrijgen in het groeiproces van het bewust-

zijn. Deze startpositie zou aan de basis van het collectieve bewustzijn moeten liggen, daar dit zich langzaam verruimt.

Nematoden zijn relatief kleine organismen, en op grond van de hierboven uiteengezette theorie zou het voor de hand liggen dat zij zeer talrijk voorkomen. Het aantal nematoden per collectief morfogenetisch veld met ziel zou vele malen groter moeten zijn dan bijvoorbeeld bij de eerder genoemde koekoeken, willen zij een relatief gelijke bewustzijns-groei doormaken. Het feit, dat nematoden overal ter wereld worden aangetroffen en de nematodendichtheid in de bodem varieert van 2 tot 20 miljoen individuen per vierkante meter (Bongers, 1994), ondersteunt deze gedachte. Verder valt te concluderen dat als er klaarblijkelijk een doelgerichte groei achter de morfologie schuilgaat, morfogenetische velden niet van kansstructuren afhangen, zoals Sheldrake (1994) stelt, en dus geenszins op toeval berusten.

Verder onderzoek aan morfologie en genetica van nematoden zal moeten uitwijzen of de hypothese van de vormende oorzakelijkheid (voor deze organismen tenminste) een waardige theorie kan voortbrengen. Tot die tijd kunnen wij alleen maar openstaan voor nieuwe, alternatieve invalshoeken en methoden om een eerlijke wetenschap te kunnen bedrijven en het wezenlijke doel van de wetenschap ten volle te kunnen dienen.

Referenties

- Andrassy, I., 1976, *Evolution as a basis for the systematization of nematodes*, Pitman Publishing, London.
- Bongers, T., 1994, *De nematoden van Nederland*, 2e druk, KNNV-uitgave nr. 46.
- Fitch, D. H. A., B. Bugaj-Gaweda & S. W. Emmons, 1995, 18S ribosomal RNA Gene phylogeny for some Rhabditidae related to *Caenorhabditis*, *Mol. Biol. Evol.* 12: 346-359.
- Fitch, D. H. A. & W. K. Thomas, 1997, *Evolution, C. elegans II*, Cold Spring Harbor Laboratory Press, Cold Spring Harbor, New York: 815-850.
- Osche, G., 1952, Systematik und Phylogenie der Gattung *Rhabditis* (Nematoda), *Zool. Jb. Syst.* 81: 190-280.
- Sheldrake, A. R. 1994, *Een nieuwe levenswetenschap*, 3e druk, Uitgeverij Kosmos - Utrecht/Antwerpen.
- Sudhaus, W. 1976, Vergleichende Untersuchungen zur Phylogenie, Systematik, Ökologie, Biologie und Ethologie der Rhabditidae (Nematoda), *Zoologica (Stuttgart)* 43 (125):1-229.
- Sudhaus, W., 1980, Systematisch-phylogenetische und biologisch-ökologische Untersuchungen an *Rhabditis*- (*Poikilolaimus*-) Arten als Beitrag zu Rassenbildung und parallele evolution bei Nematoden, *Zool. Jb. Syst.* 107: 287-343.
- Sudhaus, W., 1993, Die mittels symbiontischer Bakterien entomopathogenen Nematoden-Gattungen *Heterorhabditis* und *Steinernema* sind keine Schwestertaxa, *Verh. Deutsch. Zool. Ges.* 86: 146.
- Sudhaus, W. & D. Hooper, 1994, *Rhabditis (Oscheius) guentheri* sp. n. - an Unusual species with reduced posterior ovary - with observations on the *Dolichura* and *Insectivora* groups (Nematoda: Rhabditidae), *Nematologica* 40: 508-533.
- Sudhaus, W. & R. Kuhne, 1989, Nematodes associated with Psychodidae: Description of *Rhabditis berolina* sp. n. and redescription of *R. dubia* Bovien, 1937 (Nematoda: Rhabditidae) - with biological and ecological notes, and a phylogenetic discussion, *Nematologica* 35: 305-320.
- Teilhard de Chardin, P. 1958, *Het verschijnsel mens*, 4e druk, Aula-pocket nr. 35, Aula-boeken Utrecht/Antwerpen.

OVER GOD GESPROKEN

Ko Kleisen

God is een veel besproken onderwerp. In tijdschriften vormt hij een steeds weerkerend thema, uit de krant is hij niet weg te denken en uitgevers hebben niet te klagen over het aanbod van manuscripten en uit het Engels en andere talen te vertalen werken over God.

Religieuze taal

Wat in het spreken over God weinig aan de orde komt, is de macht van de taal over onze godsbeelden. Een opvallende uitzondering hierop vormt het gebruik om over hem te spreken als 'hij' (meestal 'Hij' gespeld¹⁸). Veel auteurs, en dat zijn niet alleen vrouwelijke, hebben er moeite mee hem consequent met het mannelijke voornaamwoord aan te duiden omdat daar te zeer de suggestie van uitgaat dat God als Persoon gezien eerder en meer mannelijke eigenschappen bezit dan vrouwelijke. De bezwaren tegen dat consequente 'Hij/hij' zijn m.i. heel invoelbaar, en ook terecht. Het simpele woordje 'hij' voert immers een zee van traditionele en inmiddels veelvuldig bestreden noties met zich mee. Het probleem is echter dat er geen redelijk alternatief voorhanden is. En de hele voornaamwoordelijke aanduiding elimineren is onmogelijk, niet alleen in onze taal, maar vermoedelijk in alle talen. Anders ligt dat bij het gebruik van predicatieven en adjectieven met betrekking tot God. Weliswaar weerspiegelt ook hier de keuze van onze woorden ons godsbeeld, maar welke predicaten wij kiezen en welke attributen wij God toeschrijven, dat staat aan ons. We kunnen God uitstekend ter sprake brengen zonder hem bijvoorbeeld almacht toe te schrijven en zonder hem te benoemen als Persoon. Het is zelfs heel goed mogelijk het Persoon-zijn van God te betwijfelen of hem de eigenschap van almacht te ontzeggen.

In het volgende nummer van *GAMMA* wil ik proberen uit te leggen dat het, vanwege de in een lange reeks van eeuwen gevormde connotaties van dat begrip hoogst bezwaarlijk is God te benoemen als Persoon. Daarmee reageer ik dan op het artikel dat Ben Crul in *GAMMA* jrg. 6 nr. 4 van augustus 1999 publiceerde onder de titel "Bestaat God als een persoonlijk wezen?", waarin hij in procesfilosofisch kader betoogt dat God "als *een persoonlijk wezen* zou moeten worden gezien".

Voordat ik hiertoe overga, wil ik echter een aantal algemene opmerkingen maken over begrippen als 'God', 'godsbeelden', 'geloof', 'atheïsme' en 'agnosticisme' en over de tegenstellingen die een te eng verstaan van geloof oproept.

¹⁸ Dat ik 'hij' spel, valt niet toe te schrijven aan gebrek aan eerbied of ontzag voor 'de Eeuwige'. De reden is dat ik het in 'Hij' geïmpliceerde autoriteitsaspect (de te vrezen Almachtige) in dit artikel buiten de deur wil houden.

Hoewel ik in mijn volgende artikel van deze opmerkingen maar zeer ten dele gebruik zal maken, wil ik de bedoelde thema's bij elkaar houden omdat ze een samenhangend probleemveld vormen.

Ons spreken over God

Wie over God spreekt, spreekt over de mens. Dat is niet altijd in dezelfde mate zo. De orthodoxie kan uitstekend over God spreken zonder daar direct de mens in te betrekken. In de orthodoxe theologie vormt God als het ware een apart hoofdstuk. Zij weet immers dat God de mens ook *niet* had kunnen scheppen. In zijn 'eeuwig raadsbesluit' ging *Hij*, aldus tijd in zich opnemend, bij zichzelf te rade wat *Hij* zou doen: de wereld en de mens scheppen of niet. God denkt en besluit als ware *Hij* een mens. In de procesfilosofie ligt dat anders. Zij gaat ervanuit dat "*God is not before all creation, but with all creation*". In het proces theologische denken is God niet de Verre, de Grote Afstandelijke over wie de mens kan denken met uitsluiting van zichzelf, maar de Nabije, de Vriend, de Beminde die ons bemint.

Wanneer men zich afvraagt wie en hoe God is, bedrijft men filosofie. Theologie is voor een niet onbelangrijk deel filosofie. Wat beneden ons is (maar wat is dat? Heeft niet alles zijn raadsels?), kunnen wij kennen en beschrijven. Wat boven ons uitreikt, is object van bespiegeling, speculatie, hypothese. Wanneer de theologie zich op de Bijbel of de leer van de kerk beroept omdat zij die voor waar houdt, beroept zij zich op een geloof, op een aanname, op een innerlijke zekerheid die geen objectieve zekerheid is. In de sfeer van het objectieve weten is alles wat men over God zegt speculatie. Daar heeft ook de apostel Paulus weet van. Aan hem is immers het woord speculatie ontleend. "*Videmus enim nunc per speculum et per aenigma*" (ik heb alleen de editie van Beza ter beschikking, niet de Vulgaat): "Want nu zien wij door een spiegel, in raadselen" (Nieuwe Vert.). Een betere vertaling lijkt mij: "Thans zien wij in een spiegel, onduidelijk" (Willibrord-vert.), en nog beter "Thans zien wij in een wazige spiegel" (Petrus Canisius Vert.). Ik zou, wat vrijer, willen vertalen: Nu zien wij in een gebroken (of: beslagen) spiegel. Wij kunnen God niet zien zoals hij is, daarvoor gaat hij ons tezeer teboven. Als het om weten gaat, kunnen wij over God slechts speculeren en vermoedens uiten. Als het om geloven gaat, kunnen wij op God vertrouwen en hem liefhebben om hoe wij geloven dat hij is.

Protestants-orthodoxe theologie zal de stelling dat haar spreken over God speculatie is met kracht afwijzen; zij beschikt immers over zijn openbaring. Kritisch onderzoek van de Bijbel is haar niet welgevallig. Dr. A. Kuyper meende het probleem van de ontelbare, als zodanig te herkennen menselijke aspecten van de Bijbel te kunnen oplossen met de theorie dat daarin sprake was van een organische inspiratie en niet van een mechanische; de Bijbelschrijvers waren door God geïnspireerde mensen, van wier mogelijkheden God als organen gebruik maakte om te vertellen wie en hoe hij is. Hiermee wilde Kuyper het midden houden tussen twee theorieën die hij verwierp: dat God in de Bijbel van kافت tot kافت letterlijk zelf

aan het woord is en dat de Bijbel mensenwerk is. Dit compromis heeft nooit gewerkt, het was een schijnoplossing; in de praktijk behandelden Kuypers volgelingen de organische inspiratie als was ze mechanisch. Zo hadden zij voor de gedachte dat de slang in het paradijs in menselijke taal gesproken heeft zelfs een kerkscheuring over.

Godsbeelden

Godsbeelden zijn mensenbeelden, en wel in die zin dat het beelden zijn die mensen zich vormen omtrent God. Allen kennen wij de befaamde uitspraak van Xenophanes (± 570 - ± 470 v. C.):

"Als de ossen en paarden en leeuwen handen bezaten en kunstwerken konden scheppen zoals de mensen, zouden de paarden de goden als paarden afbeelden, de ossen daarentegen als ossen, en elk zou aan hen de lichamen van hun eigen soort schenken, (...) De Ethiopiërs maken hun goden zwart met stompe neuzen; de Thraciërs zeggen dat de hunne blauwe ogen en rood haar bezitten."

Later is dat door anderen in velerlei toonaarden herhaald. Veel weerstand ontmoette de projectietheorie van de filosoof Ludwig Feuerbach (1804-72); de positie die hij koos, tendeerde dan ook sterk naar atheïsme: godsgeloof zou niet anders dan een cultuurproduct zijn, gebaseerd op uitvergroting van het ideaalbeeld waarvoor de mens de basisgegevens vindt in zichzelf. Niemand zal daarentegen Goethe (1749-1832) verdenken van een tekort aan begrip voor de spirituele kanten van de werkelijkheid; hij dicht:

*"Wie der Mensch ist, so ist sein Gott,
darum wird Gott so oft zum Spott."*

In proza schrijft hij :

"Die Leute traktieren ihn, als wäre das unbegreifliche, gar nicht auszudenkende höchste Wesen nicht viel mehr als ihresgleichen."

Het godsbeeld dat de romantische, idealistisch ingestelde dichters vanuit zichzelf ontwerpen, staat natuurlijk haaks op Feuerbachs materialisme. Een fraai gezegde bijvoorbeeld van de Duitse dichter-schrijver J.V. von Scheffel (1826-86) luidt:

*"Ik stel mij God voor, sprak de mug, vele duizenden malen
groter dan ik ; in eeuwige glans en eeuwig geluk gonzend danst
hij en koestert hij zich in de zon."*

De notie dat onze godsbeelden wortelen in ons zicht op onszelf ontbreekt ook niet bij theologen. Luther (1483-1546) legde verband met oordeel en geweten:

"Zoals het geweten tegenover God staat, zo is het ook. Geloof je dat Hij genadig is, dan is Hij genadig; ben je bang voor Hem als voor een verschrikkelijke rechter, dan is Hij het ook." (vert. Harmina v. d. Vinne)

De rooms-katholieke mysticus Thomas Merton schrijft:

"Ons idee van God zegt meer over onszelf dan over Hem."

De Amerikaanse theoloog Cone had geen enkele behoefte het menselijke karakter van onze godsbeelden weg te redeneren; integendeel, hij claimde (\pm 1970) het recht van gelovige zwarten om hun godsbeeld te plaatsen tegenover dat van de gelovige blanken. Zijn theologische programma luidde: *"God is zwart, laten we opnieuw beginnen."*

Wat ik met deze kleine bloemlezing wil zeggen, is:

1. godsbeelden zijn mensenbeelden (door mensen gevormd);
2. godsbeelden zijn tevens in meerdere of mindere mate mensbeelden (met meer of minder antropomorfe trekken);
3. erkenning van deze beide inzichten behoeft niet beslist materialisme of atheïsme te impliceren of daartoe te leiden.

Orthodoxie

Het gaat mij te ver om zonder meer te stellen: godsbeelden zijn mensbeelden; daarvoor voel ik te weinig affiniteit met Feuerbachs massieve projectietheorie. Toch zou men er verkeerdt aan doen in beschouwingen over God het menselijke aspect van godsbeelden te elimineren. Nu hebben we al gezien dat orthodoxie niet openstaat voor de gedachte dat haar godsbeeld menselijke aspecten heeft; zij weigert principieel om gewicht toe te kennen aan deze kanten van zowel het geloof dat uit de bijbelse geschriften spreekt als van het eigen godsgeloof. Er bestaat niet alleen een massief atheïsme, maar ook een massief theïsme en een massief godsgeloof. In de klassieke, per definitie orthodoxe theologie zal men het woord 'godsbeeld' dan ook niet gemakkelijk aantreffen; tenminste niet voor het eigen zicht op God: niet-christenen en heterodox-gelovigen, *die* hebben godsbeelden, ware christenen niet, want zij hebben geen 'beeld', geen voorstelling van God, zij bezitten diens onfeilbare, althans betrouwbare Woord (prot.), de onbetwifelbare leer van de Kerk (rk., en toch ook prot.); voorzover er sprake is van een beeld Gods, is dat niet een beeld dat mensen zich van God vormen, maar

het beeld dat God van zichzelf schonk in de persoon van Jezus Christus. Het is dus niet zo verwonderlijk dat het woord 'godsbeeld' nog maar zeer kort in zwang is in onze taal. Orthodoxie van Calvinistische snit vertoont de sterke neiging - en is daarvoor zelfs meestal bezweken - om God en mens tegenover elkaar stellend, de mens te reduceren tot nietig schepsel. Alles wat over God en schepping te zeggen valt, plaatst zij in het kader van openbaring, van het spreken Gods. Ze kent de mens wel verantwoordelijkheid toe, maar dan op geestelijk niveau: hij dient zich in te zetten voor de verwerkelijking van Gods heilplan. Inzake de voortgang en ontwikkeling van de schepping mag hij er zich toe beperken Gods rentmeester te zijn; alles wat de natuur te bieden heeft, moet hij in zo goed mogelijke staat houden. Scheppen was, en het 'onderhouden' van de schepping is, immers Gods werk. Autonomie is dan ook een lelijk woord als het om de mens gaat. Want in eerste en in laatste instantie gaat het niet om de mens, maar om de in hoogheid tronende, majesteitelijke God die aan zijn eer moet komen. De verantwoordelijkheid van de mens reikt in principe niet verder dan gehoorzaamheid, en voorzover hij een taak heeft in de wereld, moet hij die vervullen vanuit die gehoorzaamheid.

Geloof en rede

Met name moet in dit verband de menselijke rede het ontgelden. Hierbij moet men zeker niet alleen aan het calvinisme denken. Ook roomskatholieke auteurs hebben zich in het verleden heel wel thuisgevoeld bij het tegenover elkaar stellen van geloof en rede ten detrimente¹⁹ van de rede. Hetzelfde geldt voor het lutheranisme. Tekenend is de volgende uitspraak van Luther:

"De rede is de grootste vijand van het geloof; ze verzet zich tegen het goddelijke woord en behandelt alles wat van God komt met minachting. De maagdelijke geboorte druiste in tegen de rede; hetzelfde gold voor de wederopstanding, voor de evangeliën, de sacramenten, de pauselijke voor rechten en de beloften van een eeuwig leven."

Elders schrijft hij:

"Het is onmogelijk dat geloof en rede met elkaar zouden overeenstemmen."

En : *"De rede is een stekeblinde, stokdove zottin."*

Om Luther recht te doen merk ik op, dat hij ook de loftrumpet over haar kan steken: *"Het is waarachtig waar, dat het verstand de hoofdzak van alle zaken is en beter dan alle andere dingen van dit leven, ja iets goddelijks."*

¹⁹ Ten detrimente van – ten nadele van (red.)

Wat hij met zulke tegenstrijdig klinkende uitspraken lijkt te willen zeggen, is dat de rede een goddelijk geschenk is, maar tegelijk een grote bedreiging voor het geloof; daarom mag men haar niet laten conflicteren met het geloof; als zij met elkaar in strijd komen, moet de rede wijken: zij is de dienaar van het geloof.

Overigens kwam deze algemeen-christelijke visie al in Luthers tijd onder vuur te liggen, toen filosofie en natuurwetenschappen zich ontworstelden aan de suprematie van de theologie en toen de menselijke rede, eigen waarneming en experimenteel onderzoek maatgevend begonnen te worden voor wat men geloven kon. De 16e eeuw is de eeuw van Copernicus, Bruno en Bacon, de 17e die van Hobbes, Descartes, Spinoza, Locke, Newton en Leibniz. Spinoza (1632-77) bijvoorbeeld zet zich met grote overtuiging in voor de gedachte dat het gezonde verstand niet mag wijken voor onredelijk geloof, een standpunt waarvoor hij in een ruime kring van ontwikkelde mensen, die niet bereid waren het verstand te degraderen tot de slavin van het geloof, gehoor vond. Bij hen treffen wij een levenshouding aan, die zich krachtig keert tegen de orthodoxe veracht(er)ing van het verstand :

"wat het allerergste is: zij die de rede totaal minachten en het verstand als van nature bedorven verwerpen en verafschuwden, van hen geloofd men dat zij een goddelijk licht hebben."

lezen we in de Voorrede van Spinoza's Theologisch-Politiek Tractaat²⁰. Hoe lang geloof en rede tegen elkaar uitgespeeld worden, blijkt uit de notitie die Multatuli ruim twee eeuwen later nog meende te moeten maken:

"Geloof is de vrijwillige cellulaire gevangenis van het verstand."

Wat wij zich in onze tijd zien afspelen, is niet een bevrijding van de rede uit vermeende kluisters van het geloof, maar de bevrijding van de rede uit de dwingende macht van een eeuwenoude, door de kerk met autoriteit beheerde orthodoxie. De kerk is wat dit betreft bezig met een inhaalslag, las ik in een theologisch opstel van Kuitert. Wat wij zien, is dat velen weigeren (nog langer) in te stemmen met de visie dat geloof van boven komt en de rede van beneden. Het is Teilhard de Chardins onvergankelijke godsdiensthistorische verdienste, dat hij als overtuigd katholiek aantoonde dat geloof en rede, geloof en wetenschap, niet uit hun aard vijandig zijn. Hij hield niet op te stellen dat rede en geloof gelijklijk van goddelijke oorsprong zijn en dat zij leiden tot dezelfde, in het goddelijke doel passende, uitkomst. Voor Teilhard was de rede niet strijdig met het geloof, maar spoorde zij ermee, omdat creativiteit de oorsprong is van alles wat bestaat en hierin derhalve van dualisme geen sprake kan zijn; de werkelijkheid is ongedeeld.

²⁰ Pag. 87-88 in de vertaling van Dr. F. Akkerman, 1997

Teilhard was niet de eerste die dit zag. Hij was wel de eerste die er zich met al zijn vermogens voor inzette dat wetenschappelijk aannemelijk te maken.

Atheïsme en agnosticisme

Spinoza en anderen die geloof en rede wilden laten samengaan kregen het verwijt te horen dat zij atheïst waren. Men kan zich afvragen in hoeverre het als diskwalificerend bedoelde woord ook feitelijk diskwalificerend is. In de geschiedenis trof het verwijt altijd mensen die zich niet achter het gangbare godsbeeld of de gangbare godsbeelden konden stellen, ongeacht of zij zichzelf als atheïsten beschouwden of niet. Zo werden reeds de eerste christenen van atheïsme beschuldigd, de katharen heetten ongelovigen en hetzelfde geldt voor anderen die inzake het geloof hun eigen weg gingen. Wat is atheïsme?

Het meest voor de hand ligt het te interpreteren als afwijzing van het theïsme. Theïsme heeft de volgende kenmerken²¹:

1. het ziet God als een tijdloze, oneindige, onveranderlijke instantie die buiten het universum staat;
2. het leidt Gods immanentie (Gods in de wereld zijn) af van zijn transcendentie (Gods buiten de wereld zijn); Gods immanentie is dus secundair. Hij had bijvoorbeeld de wereld ook niet kunnen scheppen;
3. het heeft een mensbeeld met sterke negatieve trekken, doordat het de nadruk legt op het kwaad in de mens;
4. het hanteert een Godsbeeld dat sterk antropomorf is, d.w.z. dat het God kenmerken en eigenschappen toedicht die het afleidt van menselijke kenmerken en eigenschappen; God is dus een Persoon.

Al deze kenmerken zijn wij in het voorgaande al tegengekomen als kenmerken van orthodoxie. Met andere woorden, wat men onder theïsme verstaat, komt overeen met wat de klassieke theologie leert. Wie atheïsme interpreteert als afwijzing van het theïsme moet er niet voor terugschrikken zich als atheïst te beschouwen. Anders wordt dat natuurlijk als men het woord atheïsme begrijpt in de populaire zin van niet in God geloven of, krasser gezegd, van godloochening.

Hoe men hier ook over denkt, de meeste lezers zullen er toch uit moeten afleiden dat zij dichter bij atheïsme staan dan zij vaak dachten. Iets dergelijks geldt ook voor het begrip 'agnosticisme', In orthodox-christelijk spraakgebruik was het vrijwel synoniem met 'ongeloof'. In een filosofisch handboekje²² leest men: "Agnosticisme, standpunt in de wijsbegeerte dat (...), zonder zich uit te spreken over het bestaan van een boven de ervaring uitgaande werkelijkheid, theoretische

²¹ Men kan deze kenmerken genoemd vinden in wetenschappelijke werken. Het laatst kwam ik ze tegen in het voor een groter publiek bedoelde boek van Frits de Lange *Gevoel voor verhoudingen, God, evolutie en ethiek* - 1997

²² Dr. J. Waldram *Encyclopedie van de filosofie* - 1991

kennis daarvan voor de mens onmogelijk acht." Zonder zich uit te spreken over het bestaan van God, over theïsme en atheïsme, acht het kennis van God dus onmogelijk. Natuurlijk kun je hier afvragen wat onder theoretische kennis verstaan wordt, maar we mogen aannemen dat het om bewijsbaarheid gaat.

Inderdaad kunnen wij over God niets weten, tenzij wij met Paulus weten gelijk stellen met geloven. Ook over het bestaan van God kunnen wij niets weten, maar des te meer geloven. En als wij geloven dat God bestaat, dan kunnen wij nog niets weten van hoé hij bestaat. Wel kunnen wij over dat alles filosoferen. Ik meen dus dat wij geloven en weten strikt gescheiden moeten houden. Weten is weten met het verstand, geloven is weten met het hart. In het kader van weten met het verstand acht ik mij een agnost met veel begrip voor atheïsten. In het kader van geloven voel ik mij thuis bij wat men 'godservaring' zou kunnen noemen, bij de 'kennis van het hart' die op haar eigen wijze óók weten is, een zeker weten zelfs.

*"Dies ist das Ende der Philosophie,
Zu wissen daß wir glauben müssen." (Goethe)*

Pro-GAMMAatjes

- Cursusprogramma **FILOSOFIE OOST-WEST** - (vervolg van *GAMMA* jrg. 6 - nr. 2 op blz. 60) - **UTRECHT**, Vredenburg 19, **10-16.30 uur, Zaterdag 13 nov.:** *Antieke Westerse filosofie De dageraad van de Westerse filosofie, Prof. Dr. K. Verrycken; * Chinese filosofie, Yangisme en de oudste vormen van Taoïsme, Mevrouw Drs. P. Konings ; * Vergelijkende wijsbegeerte, Wat is vergelijkende wijsbegeerte?, Dr. K.L. van der Leeuw ; * Spiritualiteit en maatschappelijke betrokkenheid, Zen en de samenleving, Hr. N. Tydeman; **Inl. tel.: Hans Bosse 040-211 33 44 en Joke Koppius 0571-270 434.**
- Op **zondag 14 november vindt van 10.00 - 17.00 uur** in het Concertgebouw de Vereniging in **Nijmegen** een symposium plaats over "Een cursus in wonderen - A course in miracles". Uit het programma vermelden wij: lezing van Willem Glaudemans (11.30 uur) en een discussie met de zaal vanuit een panel, bestaande uit Lulu Wang (o.a. schrijfster van het Lelietheater), dr. W. Hanegraaff (wetenschap), Willem Glaudemans (MIC), ds. Y.Poppinga (theologie) (15.30-17.00 uur).
- Uit het programma, dat **FOW (Filosofie Oost-West)** in samenwerking met de Uni.Utrecht (UU) als Studium Generale gratis toegankelijk in het Academieggebouw, Domplein 29, Utrecht verzorgt: **1 nov. Symposium FOW met prof.dr.Ulrich Libbrecht** (em. Uni. Leuven), drs. Menno Lievers (UU), prof. dr. W.van Reijen(UU), dr. H. Wijffels (voorz.SER) o.l.v. van prof. dr. Henk Manschot (Uni. Humanistiek, Utrecht). **Aanvang 20.00 uur.**
- Vanuit de VVH (de Vrijzinnige Hervormden) worden gratis toegankelijk o.a. de volgende lezingen gehouden: op **8-11** door drs.A.A.In 't Veldt over '**Hildegard von Bingen**' en op **13-12** door Ineke Mulder-Peper over '**C.G.Jung**, de mystiek van het onbewuste' . Tijd **20.00 u**. Plaats: Prinsseselaan 10 (kerk), **Beverwijk**.
- In **nr. 213, 08-09-1999, nr.4** van het tijdschrift van de Vereniging van Docenten Levensbeschouwelijke Vorming '**Berichten & Belangen**' lazen wij een interessant artikel van de hand van Wim J. Mathijssen 'Reflecties op seksualiteit en erotiek' naar aanleiding van het boek van prof.dr. Paul Verhaeghe 'Liefde in tijden van eenzaamheid'. Het bevat drie verhandelingen over drift en verlangen en gaat over seksualiteit en erotiek, een onderwerp dat ook in *GAMMA* (jrg. 5 nr. 5 blz. 51-54) aan de orde kwam. De recensie besluit met de woorden: **Een rijke bron van inspiratie voor docenten levensbeschouwing**, die leerlingen willen laten nadenken over relaties en seksualiteit. Wellicht ook voor anderen.

- **VIC**, het tijdschrift van de Vereniging voor Filosofie-Onderwijs **jrg. 28, nr. 1, juli 1999** is geheel gewijd aan **Jostein Gaarder 'De wereld van Sofie**, roman over de geschiedenis van de filosofie' (Uitg.Houtekiet/Fontein, 22e druk '96). Enige citaten uit een recensie ervan door Ed de Jonge: "de eerste 2 hoofdstukken... een beknopte, maar geschikte thematische inleiding in de filosofie als zodanig. Beperkingen: vrijwel uitsluitend de westerse filosofie wordt behandeld, de hedendaagse komt er bekaaid af: Nietzsche met één alinea, Heidegger met één zin. Gaanders weergave van de geschiedenis van de filosofie maakt een gedegen indruk; sterk is zijn gebruik van goede voorbeelden. Bij Gaarder wordt filosofische verwondering iets dat vooral leuk en poëtisch is; hij schept een optimistische, hoopvolle sfeer, die met zijn theologische achtergrond in verband kan worden gebracht. Darwins evolutietheorie wordt aldus een pleidooi voor de zin van het leven d.m.v. voortplanting. Gaanders gestemdheid is niet de mijne. Hij heeft m.i. te weinig oog voor de tragische aspecten van het leven". In een andere recensie ziet Arjan Snijder geen reden om VWO-leerlingen niet via de wereld van Sofie in de filosofie in te leiden. Hij wijst ook op het nuttige werkboek erbij. Van het boek is inmiddels ook een CD-rom gemaakt, die zeer in trek is bij studenten. Op de faculteit Rechtsgeleerdheid is het boek vanaf het studiejaar '95-'96 al voorgeschreven als verplichte leer- en leesstof. Men noemt het daar een fascinerende en adequate inleiding in de wijsbegeerte. Immers goede filosofiebeoefening vergt het vermogen om zich te verwonderen en voor haar geldt het woord van Goethe: "Wer nicht von dreitausend Jahren sich weiss Rechenschaft zu geben, bleibt im Dunkeln unerfahren, mag von Tag zu Tage leben" (Sofie p. 8 en 179). De roman maakt de persoonlijke betekenis van het filosoferen duidelijk. De reacties van de studenten op het boek zijn over het algemeen uiterst positief. Opvallend is, dat zij de hoofdstukken over Plato en Marx bijzonder interessant vinden, terwijl zij de visies van Sartre en Freud niet als een uitdaging ervaren. Op het havo-vwo is het boek een prachtig middel in de nieuwe aanpak van het studiehuis, aldus de leraar Paul van Goethem. Filosofie levert niet op de eerste plaats afvraagbare kennis op, maar kan zichtbaar gemaakt worden in werkstukken als presentatie van een denkwereld. Zo visualiseren zijn leerlingen de stof van het boek bijvoorbeeld in zelfgemaakte (video)filmpjes. Hij maakt het vak spannend.
- Een heruitgave van **het werk van Plato** in vijf delen van elk 600 blzz. in een grondige bewerking van o.a. de neerlandicus **Ko Kleisen** verscheen deze maand bij Agora/Pelckmans onder ISBN 9039107505; prijs voor de complete set f 350,-. Het is de beste, meest complete en ook voor het onderwijs meest bruikbare Platovergaling in het Nederlandse taalgebied, waaraan verder twee classici en vier filosofen hebben meegewerkt. Het voorwoord is van prof. dr. Carlos Steel. In de uitgebreide bibliografie veel aandacht voor de belangrijke recente Platoliteratuur.

- In oktober verscheen ook: **Thomas E. Hosinski** '*Wat gebeurt er in Gods naam?* - Een nieuwe kijk op wereld, God en religie vanuit het procesdenken van Alfred North Whitehead' - Uitg. Kok-Agora, 320 blzz. ISBN 9039107912 -prijs f 49,90.
- **Wat gebeurt er in Gods naam?** Deze dubbelzinnige titel maakt nieuwsgierig. We willen graag iets horen over wat er in de wereld gebeurt, maar dat moet dan wel nieuws zijn. Wat God betreft zou dat niet alleen iets nieuws moeten zijn, maar het mag voor velen vooral niet botsen met de redelijkheid van ons gezonde verstand en met de kennis waarover de mensheid beschikt. Hosinski beantwoordt aan beide verwachtingen. Zonder *a priori* uit te gaan van het bestaan van God beschrijft hij in het eerste deel van zijn boek aan de hand van een aantal voorbeelden uit het dagelijks leven de diepstructuur van alles wat er in de wereld gebeurt. Hij maakt daarbij onderscheid tussen feiten die achter ons liggen en mogelijkheden die voor ons liggen, en hij laat zien dat de wereld in wezen bestaat in een altijd voortgaand proces waarin, onder de werking van 'gebeurtenissen', mogelijkheden worden tot feiten. Deze visie, ontleend aan de Brits-Amerikaanse wiskundige en filosoof Alfred North Whitehead, lijkt in eerste instantie nogal vanzelfsprekend. Ze levert echter een verrassend nieuw wereldbeeld op. Verrassend is ook de manier waarop Hosinski in het tweede deel van zijn boek ingaat op het probleem dat zo'n wereld er eigenlijk niet kan zijn, maar er toch wel is. De oplossing voor dit probleem ligt volgens Whitehead niet buiten de tijd/ruimtegebonden werkelijkheid (we hebben daarbuiten niets te zoeken), maar binnen de werkelijkheid, en wel in de noodzakelijke aanname van een niet-bovennatuurlijk maar van een bovenmenselijk principe dat hij met de naam 'God' aanduidt. In een aanvullend deel legt Hosinski uit waarom het godsbeeld van Whiteheads procesdenken zo'n aantrekkingskracht heeft op een groeiend aantal christelijke theologen. Dit deel van zijn boek zou de indruk kunnen wekken dat Whitehead een geheime religieuze agenda zou hebben gehad. Dat is beslist niet het geval. Hij ziet in het verschijnsel religie en met name in de christelijke religie een evidentie die zijn godsbeeld ondersteunt. Dat godsbeeld zelf is onbevooroordeeld van karakter en als zodanig biedt het aan de mensheid een perspectief op een universele beschaving. Temidden van een *hausse* aan literatuur over het procesdenken bestond er nog steeds behoefte aan een boek waarin dit denken op een voor iedereen begrijpelijk manier systematisch wordt uitgelegd. Hosinski heeft dat boek geschreven. Thomas E. Hosinski is rooms-katholiek priester en hoogleraar in de theologie aan de University of Portland, Oregon, USA. Met deze voortreffelijke vertaling door **Ben Crul** is dat unieke werk nu ook in het Nederlands beschikbaar.